

परिच्छेद एक : परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

कम उमेरको अवस्था भन्नाले मानव विकासको चरणमा देखा पर्ने एक महत्वपूर्ण अवस्था हो । बालबालिका जन्मे देखि १० वर्षको उमेर पार गरेपछि १९ वर्षसम्म रहन्छ । यो अवस्थालाई किशोर अवस्था पनि भनिन्छ । किशोर अवस्था जैविक गुण र सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश बीचको द्वन्द्वबाट विकास अवस्थाले बाल्यवस्थाको शारिरीक, मानसिक संवेगात्मक तथा सामाजिक विकासको परिपक्वतालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । १० देखि १९ वर्षको अवस्थालाई कम उमेर वा किशोर अवस्था बुझाएको छ । उनीहरूको जैविक गुण, समाजिक, सांस्कृतिक, संवेगात्मक चालचलनले किशोरीहरूको शारिरीक, मानसिक कुरालाई प्रभाव पारेको हुन्छ । जुन बेला उनीहरू धूमपान, मद्यपान जस्ता कुलतमा लाग्ने सम्भावना एकदमै बढी रहेको हुन्छ (नेपाल सरकार, २०६८) ।

हिन्दु समाजमा वैदिक कालबाट नै सुतीजन्य पदार्थको प्रयोग भएको पाइन्छ । १४औं शताब्दीबाट भारतीय उपमहाद्वीप खण्ड हुँदै नेपालमा सुतीजन्य पदार्थको प्रयोग विस्तार भएको मानिन्छ । नेपालमा सुतीजन्य पदार्थको प्रयोग सबैखाले समुदायमा व्यापक रूपमा रहेको पाइन्छ । हिजो अशिक्षित समुदाय तथा प्रौढहरूमा बढी देखिएका धूमपान संस्कृति आज किशोर किशोरीहरूमा समेत नराम्रो लतका रूपमा विकसित हुँदै गइराखेको छ । वर्ण व्यवस्थामा आधारित नेपाली समाजमा, समाजलाई चार प्रमुख वर्ण ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्रमा विभाजन गरी सोही आधारमा खानपान, रहनसहन, तथा जीवनशैली सम्बन्धी सामाजिक नियमहरू निर्माण गरी पालना गरिएका छन् । वर्ण व्यवस्थाको विभाजन गरेका वैश्य र शुद्र वर्गमा मद्यपानलाई सामाजिक रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार नेवार, मगर, सुनुवार, तामाङ, राई जस्ता वैश्य समुह तथा दमाइ, कामी, सार्की, आदि शुद्र समूहमा मद्यपानलाई सांस्कृतिक पेयका रूपमा लिएको पाइन्छ ।

पूर्वीय हिन्दु दर्शनको इतिहासलाई हेर्ने हो भने विभिन्न उद्देश्यका लागि मद्यपान (सोमरस) लाई प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । हिन्दुशास्त्रका अनुसार स्वर्गका राजा इन्द्रले 'सोमरसका' नाममा रमाइलो तथा मनोरञ्जनका लागि अल्कोहलको प्रयोग गर्ने गरेको उल्लेख छ ।

इतिहासमा युद्धकालका रूपमा समेत विपक्षीबाट गुप्त सुचना प्राप्त गर्न अल्कोहलको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा अल्कोहललाई कतिपयले औषधीका रूपमा समेत बुझ्ने गर्दछन् । धेरैले यसलाई तनाव हटाउने तथा मनोरन्जन प्रदान गर्ने वस्तुका रूपमा बुझ्ने र ग्रहण गर्ने गरेको पाइन्छ । किराँती, नेवारी, राई, लिम्बु, मगर, शेर्पा, गुरुङ आदि समुदायमा भोज, भतेर, सांस्कृतिक, सामाजिक उत्सवका अवसरमा सगुन तथा सांस्कृतिक पेयका रूपमा अल्कोहलको प्रयोग गरिन्छ ।

अल्कोहलको परम्परागत सांस्कृतिक प्रयोग सँगै आजभोली सबै जात तथा समुदायमा यसको प्रयोग बढ्दै गएको पाइन्छ । लैङ्गिक रूपमा हेर्दा समाजमा महिलाको तुलनामा पुरुषहरू यसको लतमा बढी देखिन्छन् । समाजको सामाजिक आर्थिक बनावट तथा पुरुषले प्राप्त गर्ने बढी स्वतन्त्रताले पुरुषको वर्चस्व बढेको पाइन्छ ।

नेपालमा अल्कोहल कतिपय जातीमा परम्परागत रूपमा स्वीकार्य छ भने अर्कोतर्फ बजारमा सबैखाले पसल, खाजाघर, रेष्टुरेन्ट तथा होटलहरूमा जुनसुकै समयमा, जो सुकैले जतिपनि खरीद, तथा प्रयोग गर्न पाउने भएकोले यसले धेरै सामाजिक, आर्थिक, पारिवारीक समस्या सृजना गर्ने गरेको पाइन्छ । समाजमा घट्ने धेरै सामाजिक अपराधमा अल्कोहल जोडिने गरेको पाइन्छ (आचार्य, २००९) ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनले धूमपानलाई किशोर किशोरीहरूको स्वास्थ्य समस्या सृजना गर्ने प्रमुख कारकत्वका रूपमा लिएको छ । आज विश्वमा लगभग १० लाख मानिसहरू धूमपानका कारणले मर्ने गर्दछन् । सन् २०२० सम्ममा यो मृत्युदर भन्डै २० लाख पुग्ने अनुमान गरिएको छ । धेरै मुलुकहरूमा फोक्सोको क्यान्सर जसको प्रमुख कारण धूमपान हो तीव्र रूपमा बढेको देखिन्छ (विश्व स्वास्थ्य संगठन, २००७) ।

औद्योगिक क्रान्तिसँगै तीव्र रूपमा वृद्धि भएको विश्व जनसंख्या आज ६ अरब नाघीसकेको छ । सगंसँगै विभिन्न स्वास्थ्य जन्य कारणहरूबाट आजको विश्वमा प्रति मिनेट १०३ जना मानिस मरिरहेका छन् । उक्त मृत्युको अवस्थामा मद्यपान धूमपान जस्ता बानी व्यवहारले समेत नकरात्मक योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ (विश्व विकास प्रतिवेदन, २०१४) ।

कोलम्बसले आजभन्दा भन्डै १८० वर्ष अघि एउटा अनौठो विरुवाका रूपमा पत्ता लगाइएको 'सुर्तीको बोट' आज संसारभर विभिन्न स्वरूपमा मानिसहरूले प्रयोगमा ल्याएका छन्, १९ औं, २०औं शताब्दीमा 'सिगार'का रूपमा प्रयोगमा आएको 'सुर्तीजन्य' पदार्थ, २०औं र २१औं शताब्दीमा 'चुरोटजन्य' पदार्थका रूपमा संसारभरी व्यापक भएको पाइन्छ । एक्काइसौं शताब्दीको शुरुवात सँगै विश्वका एक तिहाइ किशोरकिशोरीहरू धूमपानको लतमा लागेको पाइन्छ (जोशी, २००७) ।

नेपालमा धूमपान संस्कृति मौलाउने कारणमा अशिक्षा, अज्ञानता, तथा जताततै सुर्तीजन्य पदार्थको सहज प्राप्तिलाई समेत लिने गरिन्छ (गीरी, २०५८) ।

नेपालमा विभिन्न अपराधहरू भईरहेका हुन्छन् जसमा धूमपान तथा मद्यपानको गलत प्रवृत्तिलाई पनि अपराधको रूपमा मानिएको पाइन्छ (राजभण्डारी, २०७०) ।

नेपालमा आजका दिनमा मादक पदार्थको प्रयोग समेत बढ्दो रूपमा रहेको पाइन्छ । कतिपय समुदायमा सांस्कृतिक पेयका रूपमा प्रयोगमा आउने मादक पेय पदार्थ आज समाजको आधुनिकीकरण सँगै किशोर किशोरीहरूमा लतका रूपमा विकसित हुदै गएको छ । मादक पदार्थको इतिहासलाई हेर्ने हो भने यसको इतिहास निकै पुरानो रहेको पाइन्छ । यसको बारेमा वेद, मुन्धुम, वाइवल लगायतमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । मादक पदार्थका धेरै प्रकारका रहेका पाइन्छन् रक्सी, जाड, तोडवा नेपालमा घरेलु रूपमा उत्पादन तथा प्रयोग गरिन्छन् भने आधुनिक डिस्टीलरीबाट उत्पादन हुने वियर, भोड्का, रम, वाइन, आदि उत्पादन गरी प्रयोगमा ल्याइन्छ ।

एकातिर धूमपान ज्यानमारा स्वास्थ्य समस्या रहेको छ । नेपालको हालको कानुनी व्यवस्थाले सार्वजनिक स्थानमा धूमपान गर्ने कुरालाई दण्डनिय बनाएपनि यसको कार्यान्वयनको अवस्था निकै दयनीय छ । कानुनले सुर्तीजन्य पदार्थहरु जस्तै:-चुरोट, खैनी आदिमा स्वास्थ्यलाई हानी गर्ने सन्देश र चित्र ८०% भन्दा बढी देखिने आधारमा गर्नु पर्ने भएतापनि यसको पालना सहि रुपमा भएको छैन । खुल्ला बजार व्यवस्थामा खुलेका चुरोट कम्पनीले गर्ने आकर्षक बिज्ञापनका कारणले किशोर किशोरी धूमपानतर्फ आकर्षित भईरहेका पाइन्छन् । राष्ट्र निर्माणमा लाग्नु पर्ने किशोर किशोरीको ठुलो जमात सुर्तीजन्य पदार्थको लतमा लाग्दा उनीहरुमा विविध खाले स्वास्थ्य समस्या देखिएका छन् । खोकी, टाउको दुखाइ, अल्छीपना कमजोरी, दम, क्यान्सर जस्ता स्वास्थ्य समस्या बढेको छन् भने अर्कोतर्फ यस्मा पाइने निकोटिन लगायतका रसायनले लत बसी अन्य लागुपदार्थ जस्तै गाजा, चरेस इन्जेक्सन आदिको प्रवेश मार्गका रुपमा समेत धूमपान रहेको पाइन्छ (राजभण्डारी, २०७०) ।

आजको किशोरकिशोरी धूमपानको लतमा लाग्दा सामाजिक, सांस्कृतिक रुपमा समाजमा पर्ने क्षतीले राष्ट्रलाई नै ठुलो क्षती पुगिरहेको छ । अर्कोतर्फ अल्कोहलको प्रयोगमा किशोर किशोरी विभिन्न कारणले आकर्षित हुँदै गएको पाइन्छ । कतिपय समुदायमा रहेको सांस्कृतिक, सामाजिक नयाँ व्यवहार सिक्ने रुपमा ग्रहण गर्दै जादाँ यो बानी एउटा छोड्न नसक्ने आदतमा परिणत भएको देखिन्छ । अर्कोतर्फ किशोरकिशोरीले देखासिकीका रुपमा अल्कोहललाई लिने गरेको पाइन्छ । अल्कोहलको प्रयोगले तत्काललाई तनावबाट मुक्त पारी मनोरञ्जन प्रदान गरे जस्तो भएतापनि अत्तत्वागत्वा यसले व्यक्तिमा अनेक खाले स्वास्थ्य समस्या जस्तै: क्षयरोग, फोक्सो, कलेजो, मुटु, मुख लगायत क्यान्सर जस्ता समस्या सृजना गर्ने गर्दछ भने परिवारमा, समाजमा हिंसा, अपराध, अशान्ति सृजना गर्दछ । अर्कोतर्फ आर्थिक क्षति बढाइ व्यक्ति, समाज र राष्ट्रलाई नै भ्रष्ट पार्दछ (जोशी, २००७) ।

साधारणतया चुरोट, बिँडी, कंकड, गाँजा, तमाखु, सिगार आदि आगो लगाई निस्केको धुँवाको सको मुखले तानिने कामलाई धूमपान भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ धूम भनेको धुँवा र पान भनेको तान्नु वा ग्रहण गर्नु हो । हाम्रो समुदायमा सुर्तीको सेवन प्रायजसो जनताहरूले गर्दछन् । ग्रामीण इलाकामा बसोबास गर्ने मध्ये पुरुषहरू ८४.४ प्रतिशतले धूमपान सेवन गर्दछन् भने महिलाहरूले ६२.४ प्रतिशतले मात्र धूमपान सेवन गरेको पाइयो।

धेरैजसो मानिसहरूले सुर्ती धुँवाको रूपमा प्रयोग गर्दछन् त्यस्तै चपाएर पनि यसको सेवन गर्दछन् । सुर्ती सेवनका विभिन्न तरिकाहरू हाम्रो समुदायमा प्रचलित छन् जस्तै : चुरोट, बिँडी, हुक्का, चिलिम, पाइप आदि धुँवाका साथै चपाउने सुर्तीका रूपमा पान वा पानमसलाका रूपमा सेवन गर्दछन् । धूमपान गर्दा सुर्तीको पातबाट निकोटिन तथा अन्य तत्वहरू धुँवाका रूपमा शरीरमा प्रवेश गरी असर गर्दछ (थापा, २००५) ।

व्यक्तिले अत्यधिक रक्सी खाने बानीले ऊ पूर्णतया त्यसको अधिनमा हुन्छ, अरुको सहायता बिना उसले रक्सी छोड्न सक्दैन त्यस अवस्थालाई रक्स्याहापन भनिन्छ । पिउने बानीले उसको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यका साथै व्यक्तिको सामाजिक सम्बन्ध र दैनिक क्रियाकलापहरूलाई पनि असर गर्दछ । मद्यपान सेवन गर्नका धेरै कारणहरू रहेका हुन्छन् । रक्सीको अत्यधिक सेवन गरेमा, गलत धारणा जस्तै : जाडो हटाउने गलत धारणाका कारण मानिस लतमा लाग्दछ, अज्ञानता, साथीसंगतको दवाव, सांस्कृतिक चालचलन, आकर्षक विज्ञापनका कारणले सेवन गर्नु जस्तै : टि.भि., रेडियो, फिल्म, जिज्ञासा आदि कारणहरू रहेका छन् ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल एउटा अल्पविकसित देशका रूपमा विश्व मानचित्रमा रहेको छ । अल्पविकसित देशमा अशिक्षा, अज्ञानता, गरीबी, अल्पविकसितताका कारणले धेरै स्वास्थ्य समस्याहरू रहेका हुन्छन् । तिनीहरूमध्ये धूमपान र मद्यपानका कारणले सृजना हुने स्वास्थ्य समस्याहरू पनि नेपालमा उच्च रूपमा रहेका छन् ।

अध्ययनहरूले हालका वर्षहरूमा दक्षिण एशीयाली मुलुकमा हुने मृत्युहरू मध्ये भण्डै पाँच लाख मानिसको मृत्यु वार्षिक रूपमा धूमपान र मद्यपानसँग सम्बन्धित कारणले हुने देखिएको छ । जसको अर्थ हुन्छ प्रत्येक १० सेकेन्डमा एकजना व्यक्तिको मृत्यु यी कारणले गर्दा हुन्छ । यही प्रकृती कायम भएमा सन् २०३० सम्ममा प्रत्येक ३ सेकेण्डमा १ जनाको मृत्युको कारण धूमपान तथा मद्यपान हुने निश्चित छ ।

एकातिर अज्ञानता, अशिक्षा, र संगतले धूमपान गर्न किशोरकिशोरीको सङ्ख्या बढिरहेको छ भने अर्को तर्फ मद्यपानलाई कतिपय संस्कृति तथा जात र समुदायमा सांस्कृतिक पेयका रूपमा लिनाले किशोर किशोरीहरु थाहै नपाई मद्यपानका पारखि बनेका छन् । मद्यपानको प्रयोग संस्कृतिबाट विस्तारै कुलतमा परिणत हुँदा त्यस्तै व्यक्ति, परिवार र समाज डरलाग्दो बाटो तर्फ पसेको पाइन्छ । जुनसुकै व्यक्तिले जँहा पनि अल्कोहलजन्य पदार्थ खरिद, सेवन र ओसारप्रसार गर्न सकिने व्यवहारिक कारणले मद्यपान सेवनको जालो फैलिदै गएको छ ।

नेपालको संविधानले जनताका आधारभुत स्वास्थ्य संरक्षण गर्नु पर्ने कुरालाई राज्यको दायित्व अन्तर्गत मानेको संन्दर्भमा धूमपान तथा मद्यपानले स्वास्थ्य समस्या सृजना गर्ने भएकोले त्यसलाई नियन्त्रण गर्नु राज्यको जनताको स्वास्थ्य संरक्षण सम्बन्धी प्रमुख दायित्व अन्तर्गत पर्दछ ।

अल्कोहलको प्रयोग किशोर किशोरीहरुमा सहज हुने हुँदा सामान्य विवाहमा समेत शारीरिक हिंसा, बल प्रयोग, भै-भगडा, कुटपिट बढ्ने गर्दछ । अर्कोतर्फ मद्यपानको लत भएमा धूमपान समेत हुने संभावना बढ्ने भएकाले यि दुवै समस्या बढ्न सक्ने देखिन्छ ।

राज्यको विकासको लागि दक्ष, सिर्जनशिल, कर्मयोगी नागरिक तयार गर्नु पर्ने भएकोले एउटा सभ्य, असल नागरिक निर्माणका लागि आजका किशोर किशोरीहरुमा सकारात्मक स्वास्थ्य व्यवहारको निर्माण गर्न सके मात्र भोलीको भविष्य सुनिश्चित हुन्छ । त्यसैले पनि आजका किशोर किशोरीहरुलाई धूमपान र मद्यपानको कुलतबाट बचाउनु पर्छ । प्रसिद्ध बाल मनोवैज्ञानिक हर्लकले किशोरावस्थाका तहहरुलाई प्रारम्भिक किशोरावस्था (१३ वर्षदेखि १६/१७ वर्षको उमेर) र उत्तर किशोरावस्था (१७ वर्षदेखि १८ वर्षसम्म) गरि दुई भागमा विभाजन गरेकी छिन् । प्रारम्भिक किशोरावस्था भनेको उडन्ते , भौतारिने , उरन्ठेउले उमेर भएकोले यस उमेरका किशोर तथा किशोरीहरु साथीहरुको लह लहैमा र गलत संगतको कारणले पनि मद्यपान तथा धूमपानको सेवन गर्न पुग्छन् । नेपाल बहुजातीय बहुसांस्कृतिक देश हो । यहा विभिन्न जातको बसोबास मिश्रित तथा कतिपय ठाउँमा निश्चित जातीका बढी घनत्व रहेको पाइन्छ । सुनसरी जिल्लाको धरान उपमहानगरपालिकाको वडा नं. १६ अन्तर्गतको नौलो बस्ती र सिमाना टोलमा जनजाति र

दलित समुदाय रहेको पाइन्छ, यो समुदायमा अल्कोहललाई सगुनका रूपमा विहे, ब्रतबन्ध, भोज, भतेर, पर्व, उत्सवहरूमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ। त्यसैले पनि अल्कोहलको प्रयोग किशोर किशोरीहरूमा परिवारबाटै सांस्कृतिकरण एवम् सामाजिकीकरणरूपमा अगाडि बढ्दछ। धरान -१६ का सिमाना टोल र नौलो बस्तीका किशोर, किशोरीहरूमा मद्यपान तथा धूमपान सम्बन्धी के कस्तो धारणा, ज्ञान छ? मद्यपान सेवनको अवस्था कस्तो छ? हालसम्म ती ठाँउहरूमा यस सम्बन्धी कुनै निकायबाट अनुसन्धान कार्य नभएको र किशोर, किशोरीहरूमा मद्यपान तथा धूमपानको सेवन आजको आधुनिकीकरणको समयमा एक जल्दोबल्दो समस्याकोरूपमा देखा पर्दै आएको कारणले पनि यी ठाँउमा के- कस्ता समस्याहरू रहेछन् त? उपर्युक्त विषयहरू नै यस अध्ययनको समस्या कथनकोरूपमा लिएको छ।

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य सुनसरी जिल्ला धरान उपमहानगरपालिका वडा नं १६ को नौलो बस्ती र सिमाना टोलका किशोर किशोरीहरूमा धूमपान र मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान तथा धारणा एवम् प्रयोगको अवस्था र यसले पार्ने असरहरूको बारेमा अध्ययन गर्नु हो। जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ:

- क) अध्ययन क्षेत्रका किशोर किशोरीहरूको धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान तथा धारणाको पहिचान गर्नु,
- ख) अध्ययन क्षेत्रका किशोर किशोरीहरूको धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी अवस्था अध्ययन गर्नु,
- ग) धूमपान र मद्यपानले पारेका स्वास्थ्य एवम् सामाजिक सम्बन्धको पहिचान गर्नु।

१.४ अध्ययनको उपादेयता

धूमपान तथा मद्यपानलाई प्रमुख स्वास्थ्य समस्याका रूपमा लिइन्छ। क्यान्सर, मुटु सम्बन्धी रोग, उच्च रक्तचाप, क्षयरोग जस्ता समस्याको बढोत्तरी धूमपानले गर्दछ। अर्कोतर्फ मद्यपानले विभिन्न स्वास्थ्य समस्या बढाउने सँगसँगै, सामाजिक, आर्थिक लगायतका समस्या समेत बढाउने गर्दछ।

स्वास्थ्य समस्या घटाई आर्थिक, सामाजिक दृष्टीकोणबाट व्यक्ति, परिवार र समाजको संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण सुचना उपलब्ध गराउँछ ।

यस अध्ययनको उपादेयतालाई तपसिल बमोजिम उल्लेख गरिन्छ :-

- क) यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले अध्ययन क्षेत्र वा व्यक्तिहरूको सकारात्मक व्यवहार परिवर्तनका लागि आवश्यक सुचना प्रदान गर्नेछ;
- ख) अध्ययन क्षेत्रका किशोर किशोरीहरूको धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी अवस्था र धारणाको सहि जानकारी प्राप्त हुनेछ ,
- ग) सम्बन्धित निकाय, नीति निर्माता, स्थानीय निकाय, गैरसरकारी संस्था तथा चासो राख्नेहरूलाई मद्यपान तथा धूमपान नियन्त्रणका लागि आवश्यक तथ्यहरू उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।
- घ) यस विषयमा अनुसन्धान गर्न तथा अध्ययन गर्न चाहने अध्ययनकर्ताहरूलाई सामग्री उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

कुनै पनि अनुसन्धान एउटा निश्चित दायरा भित्र मात्र सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

अनुसन्धानलाई निश्चित दायरा भित्र निर्देशित गर्न नसकेमा यसबाट अपेक्षित निष्कर्ष प्राप्त गर्न सकिदैन । समय, विषयवस्तु, स्रोत आदिका कारणले यस अध्ययनका निम्न सीमाहरू रहेका छन् :

- क) यो अनुसन्धानले किशोर किशोरीहरूमा धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ ।
- ख) यो अध्ययन सुनसरी जिल्ला, धरान उपमहानगरपालिका वडा नं- १६ को नौलो वस्ती र सिमाना टोलमा केन्द्रित रहेको छ ।
- ग) यस अध्ययन क्षेत्रका ७३ जना किशोर किशोरीलाई समावेश गरिएको छ ।
- घ) धूमपान सम्बन्धी १२, मद्यपान सम्बन्धी १४ र दुवैसँग मिल्ने ५ वटा प्रश्न गरी जम्मा ३१ वटा प्रश्नमा सिमित गरिएको छ ।
- ङ) १० -१९ वर्षको अवधि किशोरावस्था भनिए पनि यहाँ १५-१९ वर्षका किशोरकिशोरीहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

नेपाली बृहत शब्दकोश (२०६७, सातौं सं.) अनुसार मद्यपानको अर्थ यस प्रकार दिएको छ, “मद्य संस्कृत शब्दबाट आएको हो जसको अर्थ रक्सी, जाँड आदि मादक पेय पदार्थ, मदिरा, सराब” छ भने मद्यपानको अर्थ जाँड, रक्सी आदि मादक पदार्थ सेवन गर्ने काम, मदिराको पान भन्ने देखाइएको छ।

शिक्षक निर्देशिका (२०७०) ले दिएको परिभाषा अनुसार “जाँड रक्सी पिउने कार्यलाई मद्यपान भनिन्छ र सुर्ति तथा सुर्तिजन्य पदार्थ धुवाँका रूपमा सेवन गर्ने कार्यलाई धूम्रपान भनिन्छ।” यो कुरा यस अध्ययनको मद्यपान र धूम्रपान सम्बन्धी विषयवस्तुसँग मिल्न जान्छ।

बरुवाल र साथीहरु (२०६६) का अनुसार साधारण अर्थमा धुवाँको सेवन गर्नु नै धूम्रपान हो। सुर्तिजन्य पदार्थहरु Tobacco Leaf बाट तयार हुन्छ। सुर्तिजन्य पदार्थहरु मानिसहरुले धुवाँको रूपमा लिने हुनाले धूम्रपान भन्ने शब्द बढी प्रचलित छ। चुरोट, बिँडी तथा तमाखुको प्रयोग धूम्रपानको रूपमा गरिन्छ भने खैनी, सुर्ती र सुर्तिजन्य पाउडरहरु चुस्ने र सुँघ्ने गरिन्छ। चुरोट तथा सुर्तिजन्य पदार्थमा ४००० भन्दा बढी प्रकारका रासायनिक वस्तुहरु मिसिएका हुन्छन्। त्यसमध्ये २०० प्रकारका रासायनिक वस्तुहरु मानव स्वास्थ्यका लागि खतरनाक मानिएका छन्। यस्ता रासायनिक वस्तुहरुमा हाइड्रोकार्बन (Hydrocarbon) निकोटिन (Nicotin), फरमल डिहाइड (Fermal dihyde) र Carcinogens लाई मुख्य मानिएको छ जस मध्ये Carcinogens ले मानिसमा क्यान्सर गराउने गर्दछ।

यो अध्ययन निम्न सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ :

क) दैवी सिद्धान्त

मानिस एक सामाजिक प्राणी भएकाले गाउँ, समाज, परिवारमा मान्दै र गर्दै आएका चालचलन र मान्यताको परम्परालाई हामी सबैले पछ्याइ आई रहेका छौं। हाम्रो परम्परा, देवी देवतालाई बुझाउनु पर्ने चलन मान्यतालाई मान्दै गरिने प्रयोगलाई दैवी सिद्धान्तको

रुपमा लिन सकिन्छ । देवताको पालादेखि नै अल्कोहललाई सोमरसको रुपमा प्रयोग गर्दै आएको हुनाले पनि यो अध्ययन दैवी सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ ।

ख) उपभोक्तावादी सिद्धान्त

बाउ, बाजेले प्रयोग गर्दै आएकोले पछिको पिढी वा सन्तानले पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसरी प्रयोग गर्नेको संख्या बढ्दै जादा अहिले दैनिक उपयोग गर्ने धेरै नै रहेका कारण यो एक व्यापारको रुपमा पनि राम्रोसँग फस्टाएको छ ।

२.२ व्यवहारिक साहित्यको पुनरावलोकन

अनुसन्धानमा साहित्य समीक्षाले अनुसन्धानसँग सम्बन्धित स्थापित तथ्य र मान्यतासँग अनुसन्धान कार्यलाई साक्षात्कार गराउँछ । जति राम्रो अध्ययन विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पूर्व अध्ययनको जानकारी हुन्छ, त्यति नै अनुसन्धानको श्रेष्ठता कायम हुन्छ । अनुसन्धानका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक अवधारणा तथा ढाँचाको लागि साहित्य समीक्षाको जरुरत पर्दछ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदन (२००८) का अनुसार धूमपानको प्रयोग गर्नलाई किशोर किशोरीहरूले आफु परिपक्व हुनुको रुपमा बुझ्ने गरेको पाइन्छ । धूमपानलाई किशोरकिशोरीहरूले आफुमा वयस्कपना देखा परेको भानकारुपमा ग्रहण गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ । किशोरकिशोरीहरूकाले वयस्कको देखासिकीका रुपमा नक्कल गरेको धूमपान र सुर्ती सेवन क्रमश एक जनाबाट साथी समूहमा फैलदै जान्छ र पछि यो आदतकोरुपमा विकास हुने गरेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा धूमपानलाई किशोरकिशोरीहरूले स्व : पहिचान र वयस्कहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने हेतुकारुपमा समेत लिने गरेको पाइन्छ । वयस्कको व्यवहार नक्कलको प्रभावले किशोर किशोरीमा यस्तो लतको विकास हुने देखिन्छ । यस अध्ययन मद्यपान तथा धूमपान सम्बन्धी रहेको र यो प्रतिवेदनमा किशोर किशोरीहरूको धूमपान सेवन गरी कुलतमा पर्ने, लतमा फस्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ जुन यस अध्ययनमा मिल्न गएको छ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदन (२०१२) का अनुसार कतिपय किशोर किशोरीहरूले चुरोट सेवनलाई आनन्ददायी, मनोरञ्जनपूर्ण र रमाइलो व्यवहारका रुपमा लिने गर्दछन् । चुरोटले रमाइलो एवम् सुखद् समयको मनोरञ्जन तथा दुखदायी अवस्थामा तनावबाट मुक्त गर्ने

विश्वास किशोर किशोरीको रहेको पाइन्छ । यसले किशोर किशोरीहरूलाई समूहमा स्थापित हुन सजिलो महसुस गर्ने कुरा अध्ययनले देखाउँछ । सुर्तीजन्य पदार्थमा ४,८०० प्रकारका रसायन तथा ८७ प्रकारका Toxic हरु पाइन्छ जसले फोक्सो, ब्रोडकाइटिस, क्यान्सर, मुखको क्यान्सर, मुटु सम्बन्धी रोग, दम, क्षयरोग, शारीरिक दुर्बलता लगायतका धेरै रोग तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याहरू बढाउँछ । आमाले धूमपान गर्दा उसको बच्चा कम तौलको जन्मने, दुर्बल जन्मने, जन्मदैं निमोनिया , श्वासप्रश्वास समस्या , क्षयरोग आदि हुने हुन्छ । यस अध्ययनले स्वास्थ्यलाई मद्यपानले पार्ने विभिन्न असरसँग सम्बन्ध राखेको छ जुन माथिको प्रतिवेदनसँग मिल्न जान्छ ।

अमेरीकी रोग नियन्त्रण केन्द्र (US centre for disease control) ले बताए अनुसार धूमपान गर्नेको आसपासमा रहने Passive smoker हरुमा समेत धूमपानले Active smoker मा पार्ने सबै असरहरू देखिने गर्दछ । सन् २००९ राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान केन्द्रमा काठमान्डौका किशोरकिशोरीहरूमा गरेको अध्ययनले सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोग बढ्दै जाँदा किशोर किशोरी अन्य लागु पदार्थको दुर्व्यसनमा समेत फस्ने गरेको पाइयो । सुर्तीजन्य पदार्थमा पाइने निकोटिन लगायतका रसायनले खाना अरुचि हुने, शारीरिक दुर्बलता जस्ता समस्या देखिन्छ । अमेरिकन क्यान्सर सोसाइटीले संसारमा क्यान्सर रोगको सबैभन्दा प्रमुख कारण धूमपान तथा सुर्ती सेवनलाई मानेको छ । यो कुरा यस अध्ययनको धूमपान तथा सुर्ती सेवनबाट सृजित समस्या भन्ने विषयसँग मिल्न जान्छ ।

नेपालको जनगणना २०६८ ले नेपालमा १०० भन्दा बढी जाती तथा जनजातिको उपस्थिति रहेको छ । ती जातीहरूमध्ये नेवार, राई, लिम्बु, शेर्पा, मगर, विश्वकर्मा, मरिक लगायतका खासगरी जनजातिहरूमा अल्कोहल वा मद्यपानलाई सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार्य गरेकाले किशोर किशोरीहरूले सामाजिकीकरणको प्रक्रियाका रूपमा मद्यपानलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । प्रो. गोपाल सिंह नेपालीले द नेवार कृतिमा गरेको काठमाडौँ उपत्यका नेवारको सांस्कृतिक जीवनको अध्ययनमा मानिस जन्मदा, व्रतबन्ध, विवाह, इही, बान्हतेगु तथा मृत्यु संस्कारमा समेत अल्कोहललाई सांस्कृतिक पेयकोरूपमा ग्रहण गरिन्छ । यो अध्ययनले सामाजिकीकरण र सांस्कृतिक क्षेत्रकोरूपमा पनि व्याख्या गरेको छ जुन यस अध्ययनमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।

तिवारी (२०६९) लेख्छन् किशोर किशोरीमा प्रवेश गर्दा आउने तीव्र परिवर्तनको कारणले आफु पनि वयस्क जस्तै देखिनका लागि वयस्क अनुकूल व्यवहार प्रदर्शन गर्न किशोरहरूले अल्कोहलको सेवन शुरु गर्दछन् । साथी समूहमा एउटाले भने पछि लहैलहैमा सिको गर्छ जाँहा यस्मा रहने नसाले बिस्तारै आदतको निर्माण हुने गर्दछ । किशोर किशोरीले अल्कोहललाई रमाइलो गर्न, तनाव मुक्त हुने, साथीको भनाई राखिदिने, भेटघाटको अवस्था जुटाउने रूपमा ग्रहण गरेको पाइन्छ । किशोर किशोरीले वयस्क भएको र साथीभाईको लहैलहैमा बिग्रने कुरा दुवै अध्ययनको विषयभिन्न रहेको छ ।

राज भण्डारी (२०७०) ले गरेको सामाजिक अपराध सम्बन्धी एक अध्ययनले १६ वर्ष तलका किशोर किशोरीहरूले गर्ने बाल अपराध तथा दूस्कृतिमा ६०% भन्दा बढी अल्कोहलको प्रयोग पछि आएको मानसिक अवस्था जिम्मेवार रहेको पाइयो । उक्त अध्ययनले अल्कोहल जाँहा जसले जति पनि खरिद बिक्री, सेवन गर्न पाउने कारणले किशोर किशोरीमा यसको आदत बढेको देखियो । यस अध्ययनमा आदतसँगै मानसिक अवस्थाको कुरा जोडिएको छ जुन यस अध्ययनको प्रभाव पार्ने कुरासँग मिल्न पुगेको छ ।

आचार्य (२००९) ले चितवन पदमपुर गा.वि.स. मा २०० किशोरकिशोरको धूमपान सम्बन्धी अध्ययनमा १३० जना अर्थात ६५% केटाकेटी कुनै न कुनै रूपमा धूमपानको सेवन कम्तिमा एक पटक गरेको पाइयो । जसमध्ये ४२ जना भण्डै २०% ले पटक- पटक सुर्तीजन्य पदार्थ सेवन गरेको पाइयो । यो विषय यस अध्ययनको धूमपान प्रयोगको अवस्थासँग सम्बन्धित छ ।

कार्की (२००९) ले 'खानपानको आदत तथा स्वास्थ्य अवस्था' शीर्षकमा मध्यपुर थिमी नगरपालिकामा गरेको अध्ययनले ८२% नेवारी समुदायका किशोर किशोरीले कम्तीमा ५ पटक भन्दा बढी अल्कोहल सेवन गरेको देखियो । यो कुरा यस अध्ययनको मद्यपान प्रयोगको अवस्थासँग सम्बन्धित छ ।

त्यसैगरी अनुसन्धानमा साहित्य समीक्षाले पूराना सत्य तथ्य कुराहरू पत्ता लगाई नयाँ नयाँ कुराहरू पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ । अनुसन्धानका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा तथा ढाँचाको लागि साहित्य समीक्षाको जरुरत पर्दछ ।

आचार्य (२००९) राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धानद्वारा संकलित गरिएको पदमपुर गा.वि.स.को सुर्ती सेवन सम्बन्धी एक अध्ययनमा सुर्ती सेवन गर्दा ६० प्रतिशतले आनन्दको महशुस हुने कुरा बताएको अध्ययनमा उल्लेख रहेको पाइन्छ। यसले किशोर किशोरीहरूलाई समूहमा स्थापित हुन सजिलो महशुस गर्ने कुरा अध्ययनले देखाउँछ। यो विषय सामाजिक सम्बन्धसँग सम्बन्धित रहेको छ जुन कुरा दुवै अध्ययनमा मिल्दछ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००५) सामुदायिक स्वास्थ्य सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय जर्नलका अनुसार यदि व्यक्ति व्यक्तिमा स्वास्थ्य सम्बन्धी खलल मच्चिएमा समुदायमा स्वास्थ्य सम्बन्धी खलल बढ्दै जान्छ त्यसैले सामुदायिक स्वास्थ्य सम्बन्धी पुस्तक प्रकाशित गरी समुदायमा स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी प्रदान गरी किशोर किशोरीहरूमा धूमपान तथा मद्यपानको लतबाट टाढा राख्न मदत पुऱ्याएको देखिन्छ। यो जर्नलले सामुदायिक स्वास्थ्य सम्बन्धित विषयको उल्लेख गरेको पाइयो, जुन यस अध्ययनको सामुदायिक स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित रहेको छ।

धूमपानको प्रयोग गर्दा किशोर किशोरीहरू आफूलाई ठूलो भएको वा परिपक्व भएको महशुस गरेको पाइन्छ। अरुको देखासिकी, साथी संगत, ठूला बडाले धूमपान गरेको देखेर सिकी किशोर किशोरीहरू सानै उमेरदेखि नकारात्मक क्रियाकलाप गर्न सुरु गरेको पाइन्छ। एकातिर अज्ञानता, अशिक्षा र संगतले पनि धूमपान तथा मद्यपान गर्ने किशोर किशोरीहरूको संख्या बढी रहेको देखिन्छ। यस अध्ययनमा देखासिकी गर्ने र अज्ञान, अशिक्षाको कारण यस लतमा फसेको भन्ने कुरा एउटै रहेको छ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००७) मा युवाहरूमा अल्कोहलको प्रयोग सम्बन्धी एक अध्ययनमा अल्कोहलको प्रयोग समाजमा रहेका व्यक्तिहरूको छाडा प्रवृत्तिले गर्दा किशोर किशोरीमा मद्यपानको लत लागेको देखिन्छ। विभिन्न साथीसंगतबाट ४० प्रतिशत, तनावबाट मुक्त हुनका लागि मद्यपान प्रयोग गर्ने ३० प्रतिशत र आनन्दको महशुस हुन्छ भन्नेमा ३० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। समाजको छाडा प्रवृत्तिको सिको, तनावलाई कम गर्न, आनन्दको लागि भन्ने कुरा दुवै अध्ययनको विषयभित्र पर्दछ।

निरौला (२००४) सुनसरी जिल्लामा सुर्तीजन्य पदार्थको सेवन गर्नेको संख्या कसको बढी रहेको छ भनी अध्ययन अनुसन्धान गर्दा पुरुष भन्दा महिला नै बढी रहेको देखिन्छ । स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान धरान नेपालले गरेको अनुसन्धानमा सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोगले के कस्तो असर पुऱ्याएको छ भनी अनुसन्धान गर्दा महिलाले कुनै असर नगरेको भन्नेमा १५ प्रतिशत र असर गरेको पाइयो भन्नेमा ७० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यो अध्ययनमा धूमपान तथा मद्यपानको असरको कुरा उल्लेख छ, जुन यस अध्ययनसँग पनि मिल्न जान्छ ।

आचार्य, २००९) ले गरेको पाल्पा जिल्लामा किशोर किशोरीहरूमा धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान तथा प्रयोगको अवस्था अध्ययन गर्दा मद्यपान भन्दा धूमपान बढी गर्ने किशोर किशोरीहरूको संख्या बढी रहेको पाइएको छ भने धूमपान गर्ने किशोर किशोरीहरूमा १२ वर्ष देखि १९ वर्षसम्म रहेको देखिन्छ भने मद्यपान गर्ने किशोर किशोरीहरूमा १५ वर्ष भन्दा माथि १९ वर्ष सम्म रहेको देखिन्छ । दुवै अध्ययनमा ज्ञान तथा प्रयोगको अवस्था भन्ने शीर्षक उस्तै रहेको छ ।

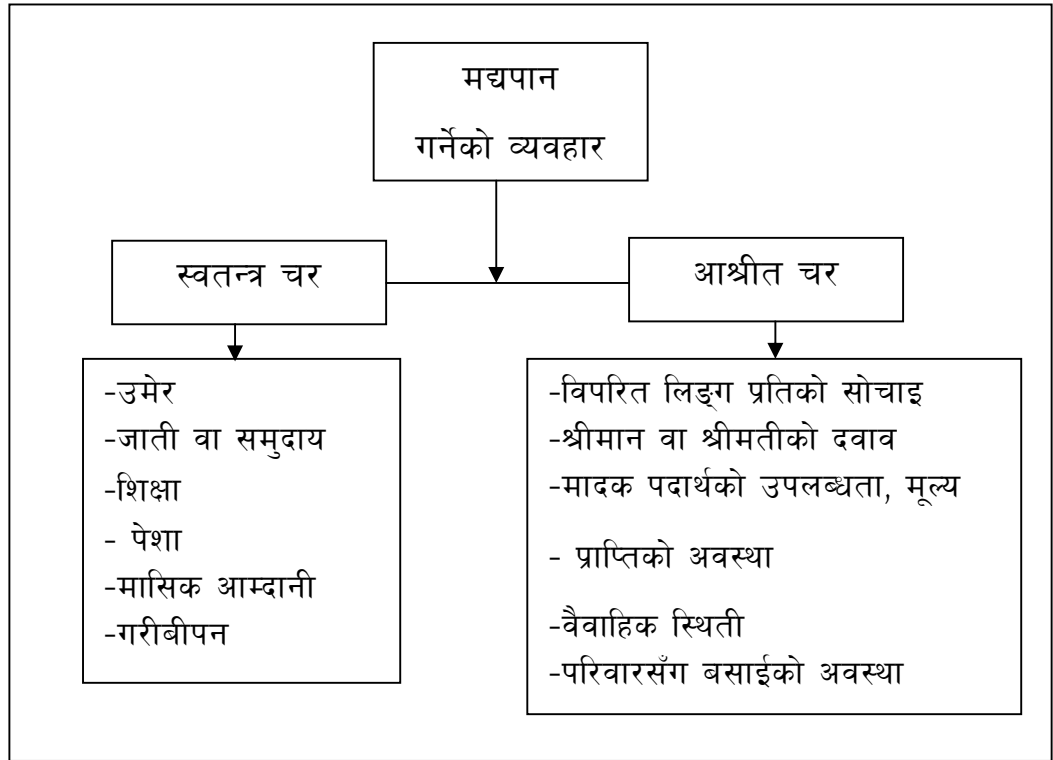
२.३ साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता

- क) साहित्य पुनरावलोकनको अध्ययनले अवधारणात्मक ढाँचा निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ ।
- ख) साहित्यहरूको पुनरावलोकनले अनुसन्धानकर्तालाई आफूले छनोट गरेको समस्यामा के कति अनुसन्धानहरू भएका छन्, जानकारी लिन र कुन कुरालाई पुराना अनुसन्धानले समेट्न सकेका छैनन् सो स्पष्ट गराउँदछ ।
- ग) विभिन्न अनुसन्धानका परिणामहरूबीच देखिएका मतान्तरहरू पत्ता लगाउन सघाउ पुऱ्याउदछ ।
- घ) साहित्यको पुनरावलोकनले अनुसन्धानकर्तालाई उसको अनुसन्धानको औचित्य प्रष्ट पार्न पनि मद्दत गर्दछ ।

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा

मद्यपान तथा धूमपान गर्ने मानिसहरूको व्यवहारलाई विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पार्ने गर्दछन् । जसलाई दुई चरमा विभाजन गरी तलको आरेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र नं.१ : मद्यपान तथा धूमपान गर्नेको व्यवहारमा प्रभाव

मद्यपान तथा धूमपान गर्नेको व्यवहारलाई प्रभाव पार्ने तत्वलाई दुई चरमा विभाजन गरी हेरिएको छ । जसमा स्वतन्त्र चर र आश्रीत चर रहेका छन् । स्वतन्त्र चरमा पहिलो पक्ष वा स्वयम आफै आफ्नै कारणबाट स्वस्फूर्त यो सेवन गर्दछ भने आश्रीत चरमा दोस्रो पक्ष वा परिवार, साथीभाई, श्रीमती, समाज आदीको देखासिकी, करकाप, आदिको कारण सेवन गर्दछ । स्वतन्त्र चर अन्तर्गत उमेर, जाति वा समुदाय, पेशा, शिक्षा, मासिक आम्दानी, गरिबीपन जस्ता कुराहरु पर्दछन् । आश्रीत चर अन्तर्गत मादक पदार्थको उपलब्धता, मूल्य, विपरित लिङ्ग प्रतिको सोचाइ, श्रीमान वा श्रीमतीको दवाव, मादक पदार्थको प्राप्तिको अवस्था जस्ता कुराहरु पर्दछन् ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा नौलो वस्ती र सिमाना टोलका किशोर किशोरीमा धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान, धारणा तथा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । जसका लागि वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धानको जनसङ्ख्या

सुनसरी जिल्ला धरान उपमहानगरपालिकाको वडा नं १६ को किशोर किशोरीको सङ्ख्या २,२५१ रहेको छ । जस अनुसार नौलो वस्ती र सिमाना टोलका किशोर किशोरीको सङ्ख्या २१९ जना रहेको छ । यसमध्ये ७३ जनालाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ ।

३.३ नमुनाको आकार र नमुना छनौट विधि

अनुसन्धान गरिने धरान उपमहानगरपालिका वडा नं १६ को नौलो वस्ती र सिमाना टोलका २१९ किशोर किशोरीहरू मध्ये ३३.३३% अर्थात् ७३ जनालाई नमूना छनोट गरिएको छ । नमूना छनोट विधि हिउँढिके नमूना छनौट विधिको आधारमा नमूना छनौट गरी अनुसन्धानमा संलग्न गरियो । जसमा सर्वप्रथम खोज गर्न चाहेको समस्यासँग सम्बन्ध राख्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको सानो समूह पत्ता लगाइयो र उक्त व्यक्ति, वा समूहलाई त्यही विशेषता भएका अन्य व्यक्तिहरूको खोजी गर्न सूचनादाताको रूपमा प्रयोग गरियो ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधन

तथ्याङ्कलाई भरपर्दो, विश्वसनीय र स्तरीय बनाउनका लागि त्यसमा प्रयोग हुने तथ्याङ्क संकलनका विधि, प्रक्रिया पनि महत्वपूर्ण हुन्छन् । यस अध्ययनमा अन्तर्वार्ता सूचीलाई तथ्याङ्क संकलनको साधन तथा विधिको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

तथ्याङ्क संकलनका लागि अनुसन्धानकर्ता उपमहानगरपालिका कार्यालयमा गएर अनुसन्धानको उद्देश्य बताई आवश्यक सूचना, तथ्याङ्क लिनका लागि अनुमति लिने र छनौट गरिएका नमूना मध्ये एक जना नमूनालाई लिई सोहीको आधारमा अरुसँग सम्पर्क गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको व्याख्या र प्रस्तुति

सर्वप्रथम सहभागीबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्कलाई सम्पादन गरियो । त्यसपछि तथ्याङ्क विश्लेषणका लागि विभिन्न तथ्याङ्कशास्त्रीय विधि अवलम्बन गरियो र त्यसलाई तालिका, प्रतिशत र पाई चार्ट सहितमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : नतिजा र छलफल

तथ्याङ्क संकलन पश्चात प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई वर्गीकरण, सम्पादन, तालिकीकरण गरे पश्चात यस परिच्छेदमा विश्लेषण एवं प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणका लागि तालिका, ग्राफ तथा चार्टहरूको प्रयोग गरी सबैलाई बोधगम्य बनाउने गरी गरिएको छ ।

४.१ सामाजिक जनसाङ्ख्यिक अवस्था

उत्तरदाताहरूको धार्मिक, शैक्षिक अवस्था, पेशागत, सांस्कृतिक अवस्थाहरूले मद्यपान गर्ने कुरामा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यिनै तथ्यहरूलाई मध्यनजर गर्दै अनुसन्धानमा उत्तरदाताको सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था सम्बन्धी सूची तयार गरी अनुसन्धान गरिएको छ ।

४.१.१ उत्तरदाताको उमेरगत अवस्था

अनुसन्धानमा १५-१९ वर्ष समूहका ७३ जना किशोरकिशोरीहरूलाई लिइएको थियो । जसलाई १/१ वर्षको फरकको उमेर समूहमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१ : उत्तरदाताहरूको उमेर समूह अनुसारको अवस्था

सि.नं.	उत्तरदाताको उमेर	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१५	३	४.११
२.	१६	९	१२.३२
३.	१७	१३	१७.८१
४.	१८	१८	२४.६६
५.	१९	३०	४१.१०
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका नं. ४.१ मा प्रस्तुत गरिए अनुसार ७३ जना उत्तरदाता मध्ये ४.११% १५ वर्ष उमेर समूहका रहेका थिए त्यसैगरी १६ वर्ष उमेर समूहमा १२.३२ प्रतिशत, १७ वर्ष उमेर समूहमा १७.८१ प्रतिशत, १८ वर्ष उमेर समूहमा २४.६६ प्रतिशत र १९ वर्ष उमेर

समूहमा ४१.१० प्रतिशत रहेका थिए । माथिको तालिका अनुसार १९ वर्ष उमेर समूहका सबै भन्दा बढी सहभागिता देखाउँछ भने सबैभन्दा कम १५ वर्ष उमेर समूहको देखाउँछ ।

४.१.२ उत्तरदाताहरूको धार्मिक अवस्था

नेपाल बहुजाती, बहुभाषिक, बहुधार्मिक एवं बहुसांस्कृतिक देश हो । थोरै भू-भागमा धेरै जनजातिहरूको बसोवास रहनु नेपालको पहिचान हो । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा झण्डै १०० प्रकारका जनजातिहरूले बसोवास रहेको छ । यस अध्ययनको क्षेत्रमा रहेका नमुना छनोटमा परेका किशोरकिशोरीहरूको धार्मिक अवस्था निम्न अनुसार रहेको छ । तालिका ४.२ उत्तरदाताहरूको धार्मिक अवस्था

धर्म	संख्या	प्रतिशत
हिन्दु	६०	८२
बौद्ध	१२	१६
क्रिश्चियन	१	२
जम्मा	७३	१००

माथिको तालिकाको अध्ययनमा समेटिएका उत्तरदाताहरू मध्ये ८२ प्रतिशत हिन्दु मान्ने पाइए भने १६ प्रतिशत बौद्ध र क्रिश्चियन २% धर्मावलम्बी रहेका पाइयो । यसमा बौद्ध धर्म मान्ने क्रिश्चियन धर्म मान्नेको तुलनामा आठ गुणा बढी देखियो भने हिन्दु मान्ने बौद्धको तुलनामा पाँच गुणा बढी रहेको देखिन्छ ।

४.१.३ उत्तरदाताहरूको शैक्षिक अवस्था

शिक्षालाई आजको सन्दर्भमा प्रमुख आवश्यकताका रूपमा लिने गरिन्छ । हिजो आधारभूत शिक्षामात्र जीवन निवार्हका लागि पर्याप्त थियो तर आज गुणस्तरीय र प्रतिस्पर्धा शिक्षाले मात्र व्यक्तिको सर्वाङ्गण आवश्यकता पुरा गर्न सक्छ । धूमपान, मद्यपान जस्ता कुराहरूमा शिक्षा र चेतनाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यस अनुसन्धानमा संलग्न गराइएका उत्तरदाताहरूको शैक्षिक अवस्थालाई निम्न स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ ।

तालिका नं. : ४.३ उत्तरदाताको शैक्षिक स्तर

शैक्षिक स्तर	संख्या	प्रतिशत
आधारभूत	३०	४१
माध्यमिक	३६	४९
उच्च शिक्षा	६	८
साधारण	१	२
जम्मा	७३	१००

माथिका चित्रमा देखाइए जस्तै ७३ उत्तरदाताहरू मध्ये ४१ प्रतिशत ले आधारभूत तह पुरा गरेको पाइयो, त्यस्तै माध्यमिक तह पुरा गर्ने ४९ प्रतिशत, उच्च शिक्षा तहका ८ प्रतिशत र सामान्य साक्षर २ प्रतिशत पाइयो ।

४.१.४ उत्तरदाताको पेशागत अवस्था

पेशागत अवस्था व्यक्तिको शिक्षा, क्षमता, अवसरसँग सम्बन्धित छ । सामाजिक व्यवहार, बानी, स्वास्थ्य सम्बन्धी आदत र अवस्थासँग समेत पेशागत अवस्था सम्बन्धित रहेको हुन्छ । यस अध्ययनमा समावेश गरिएका उत्तरदाताहरूको पेशागत अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ४.४ : उत्तरदाताको पेशागत अवस्था

सि.नं.	उत्तरदाताको पेशागत अवस्था	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	व्यापार/व्यवसाय	१०	१३.७०
२.	कृषि	२०	२७.४०
३	परम्परागत पारिवारीक पेशा	१७	२३.२९
४	दैनिक/मासिक नोकरी	२६	३५.६१
	जम्मा	७३	१००

माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरे बमोजिम यस अध्ययनमा संलग्न गराइएका व्यक्तिहरू व्यापार व्यवसायमा संलग्न प्रतिशत १३.७० प्रतिशत रहेको पाइयो । नेपालमा समग्र जनसङ्ख्यामा ६४ प्रतिशत भन्दा बढी कृषिमा निर्भर रहेता पनि बढ्दो शहरी कारणले खेतीयोग्य जमीन क्रमशः कंक्रीट घरबस्तीमा परिवर्तन हुने क्रमसँगै कृषि कार्यमा लाग्ने जनसंख्या समेत घट्दै गएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा समावेश किशोर मध्ये २७.४० प्रतिशत कृषिमा, २३.२९ प्रतिशत सिकर्मी, डकर्मी, फलामका औजार बनाउने लगायतका परम्परागत पेशामा संलग्न रहेको पाइयो । ३५.६१ प्रतिशतको पेशागत संलग्नता दैनिक मासिक नोकरी तथा ज्यालादारी रहेको पाइयो ।

४.१.५ उत्तरदाताको लैङ्गिक अवस्था

महिला र पुरुष भएका आधारमा उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनको भूमिका, अधिकार, प्राथमिकता, दायित्वमा समेत भिन्नता रहेको पाइन्छ । धूमपान तथा मद्यपान जस्तो आदतमा महिलाको तुलनामा पुरुषको संलग्नता केही बढी पाइन्छ । यस अनुसन्धानमा संलग्न गराइएका किशोर किशोरीको लिङ्गगत अवस्था निम्न अनुसार रहेको छः तालिका नं. ४.५ : उत्तरदाताको लिङ्गगत अवस्था

सि.नं.	लिङ्ग	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	पुरुष	५१	७०
२.	महिला	२२	३०
जम्मा		७३	१००

यस अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरूमा ७३ जना मध्ये ५१ जना वा ७० प्रतिशत पुरुष र २२ जना अर्थात ३० प्रतिशत महिला रहेका छन् ।

४.१.६ उत्तरदाताको पारिवारीक आर्थिक अवस्था

परिवारको आर्थिक अवस्थाले व्यक्तिको सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यस अनुसन्धानमा पनि परिवारको आर्थिक पक्षलाई महत्वका साथ अध्ययन गरिएको छ । जस्लाई तलको तालिकामा हेर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ४.६ : उत्तरदाताको पारिवारीक आर्थिक अवस्था

सि.नं.	आम्दानी (रु. प्रति महिना)	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१०,००० भन्दा कम	२९	४०
२.	१०,०००-१५,०००	२२	३०
३	१५,०००-२०,०००	१५	२०
४	२०,००० भन्दा बढी	७	१०
जम्मा		७३	१००

अनुसन्धानमा संलग्न गराइएका किशोरहरू मध्ये ४० प्रतिशत परिवारको आम्दानी मासिक रु. १०,०००- भन्दा कम रहेको पाइयो । त्यसैगरी ३० प्रतिशत परिवारको मासिक आम्दानी १०,०००-१५,०००, २० प्रतिशत परिवारको मासिक आम्दानी १५,०००-२०,००० र १० प्रतिशत परिवारको मासिक आम्दानी २०,००० भन्दा बढी पाइयो ।

४.२ मद्यपान र धूमपान सम्बन्धी ज्ञान तथा व्यवहार

धूमपान स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले हानीकारक मानिन्छ, विभिन्न खाले सामाजिक परिवेशमा धूमपानलाई सबै समुदायमा अस्वकार्य नमानिने कारणले धूमपान सम्बन्धी सामाजिक, सांस्कृतिक धारणा त्यति नकारात्मक पाइदैन ।

अर्कोतर्फ मद्यपानलाई समेत विभिन्न जनजाति तथा जातीय समूहमा मद्यपानलाई सांस्कृतिक पेयका रूपमा लिईने कारणले किशोर किशोरीहरूले बिस्तारै लतका रूपमा यसको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

सुर्तीजन्य पदार्थ जस्तै खैनी, चुरोट, बिडी आदिले श्वासप्रश्वास सम्बन्धी विभिन्न समस्या जस्तै ब्रोडकाइटिस, दम तथा मुख, फोक्सोको क्यान्सर देखि क्षयरोगसम्मका स्वास्थ्य समस्या देखिन्छ भन्ने ज्ञान शतप्रतिशत उत्तरदातामा पाइयो । त्यसैगरी मद्यपानका कारणले सृजित हुने स्वास्थ्य समस्या तथा रोग सम्बन्धी जानकारी पनि सबैमा रहेको पाइयो ।

४.२.१ अतिथिको सत्कारमा मद्यपान

पूर्वीय सभ्यताले अतिथिलाई भगवानको दर्जा दिएको पाइन्छ । ‘अतिथि देवो भवः’ भनी अतिथि सत्कारलाई सभ्यताको एउटा हिस्सा मानिएको छ । जनजाति तथा दलित समाजमा मद्यपानलाई सांस्कृतिक, सामाजिक रूपमा स्वीकार्य मानिएकोले घरमा आएका पाहुनालाई जाँड, रक्सी आदिले सत्कार गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी चुरोट , बिँडीसमेत पाहुना सत्कारका लागि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

४.२.२ सुर्ती, खैनी तथा चुरोट प्रयोगकर्ताको अवस्था

तालिका नं. ४.७ : सुर्तीजन्य पदार्थ प्रयोगकर्ताको अवस्था

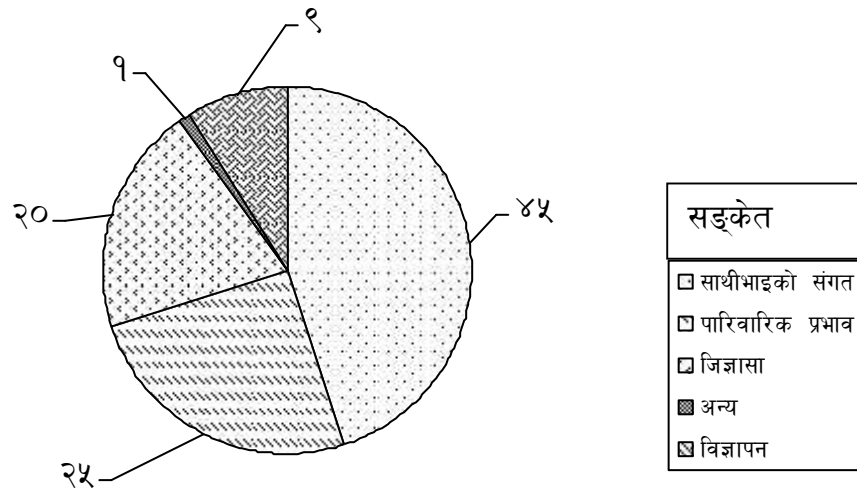
सि.नं.	सुर्तीजन्य पदार्थ	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	चुरोट	३६	४९
२.	खैनी	२२	३०
३	एक पटकमात्र प्रयोग गर्ने	१५	२१
जम्मा		७३	१००

प्रयोगकर्ताका हिसाबले सबैभन्दा बढी ४९ प्रतिशतले चुरोट प्रयोग गरेको पाइयो । त्यसैगरी ३० प्रतिशतले खैनी र २१ प्रतिशतले एक पटक मात्र प्रयोग गरेको पाइयो । उक्त क्षेत्रमा किशोर किशोरीहरूले सुर्तीजन्य पदार्थ प्रयोग गरेको देखियो तसर्थ क्षयरोग, क्यान्सर रोग लाग्ने सम्भावना बढी देखिन्छ ।

४.२.३ धूमपान शुरु गर्नुको कारण

धूमपान शुरुवात गर्ने विभिन्न कारणहरू रहेका हुन्छन् । विभिन्न अवस्था र परिवेश अनुसार भिन्न - भिन्न कारणहरू जिम्मेवार रहेका हुन्छन् । हरेक व्यक्तिको व्यक्तिगत भिन्नता, पारिवारिक भिन्नता आदि कारणले एउटै अवस्था तथा कारण जिम्मेवार रहदैन । यस अध्ययनमा साथीभाइको लहै लहै, पारिवारिक प्रभाव, जिज्ञासा, रेडियो, टेलिभिजन र ठूला होडिङ्ग बोर्डहरूमा देखिने आकर्षक विज्ञापन आदि कारणहरू धूमपानका लागि आकर्षित गर्ने तत्वका रूपमा जिम्मेवार रहेका पाइन्छन् । यस अध्ययनमा देखिएका कारणहरूलाई निम्न पाइ चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ :

चित्र नं. : ४.१ धूमपान सुरु गर्नुको कारण

माथिको चार्टमा देखाए अनुसार उत्तरदाताहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ४५ प्रतिशतले साथीभाइको संगत तथा लहैलहै र दबावमा आएर सुर्तीजन्य पदार्थको सुरुवात गरेको पाइयो । परिवारका वयस्क सदस्यहरूले खाने गरेकोमा यसरी खाएमा वयस्कको जस्तै प्रतिष्ठा हुन्छ भन्ने तथा नक्कल गर्ने कारणले पारिवारिक प्रभावमा आएर सेवनको सुरुवात गर्ने २५ प्रतिशत पाइयो, त्यस्तै आफ्नो जिज्ञासा मेट्नका लागि २० प्रतिशतले सेवन गरेको पाइयो भने रेडियो, टेलिभिजन, होडिङ्ग बोर्ड र सिनेमामा देखिने आकर्षक विज्ञापनका कारणले यसको सुरुवात गर्नेको संख्या ९ प्रतिशत पाइयो भने अन्य कारणहरूमा १ प्रतिशत पाइयो । यसरी अनुसन्धानमा धूमपान सुरुवात गर्ने प्रमुख कारणहरूमा साथीभाइको संगत, पारिवारिक प्रभाव, जिज्ञासा, अन्य र विज्ञापन जस्ता कारणहरू प्रमुख रूपमा पाइयो ।

४.२.४ पहिलो चोटि धूमपान सुरु गर्दाको उमेर

किशोर किशोरीहरू विभिन्न उमेर समूहमा धूमपानको लतमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा प्राप्त नतिजालाई निम्न अनुसार तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.८ : धूमपान सुरुवात गर्दाको उमेर

सि.नं.	उमेर	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१०-१४	२३	३२
२.	१५-१९	५०	६८
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार १०-१४ वर्ष उमेर समूहमा पहिलो चोटि धूमपान सुरुवात गर्ने किशोर किशोरीको संख्या ३२ प्रतिशत पाइयो । १५-१९ वर्ष उमेर समूहमा पहिलो चोटि धूमपान सुरुवात गर्ने किशोर किशोरीहरूको संख्या ६८ प्रतिशत पाइयो ।

किशोर अवस्थामा देखा पर्ने तीब्र शारीरिक, मानसिक, सामाजिक परिवर्तनका कारणले किशोर किशोरीहरू सुर्तीजन्य पदार्थको सेवन गर्न पुग्दछन् जसले गर्दा यो आदतको रुपमा विकास भई छोड्नै नसक्ने लतका रुपमा विकास हुन्छ ।

४.२.५ पहिलो पटक धूमपान प्रयोग गर्दाको संगत

व्यक्तिको मानविय स्वभावलाई हेर्ने हो भने धेरै जसो काममा उसलाई कसै न कसैको साथको जरुरत पर्दछ । मानिसको सामाजिक स्वभावका कारणले गलत तथा सहि जुनसुकै कार्य गर्दा पनि उसले साथ खोज्ने गर्दछ । यस अध्ययनमा पहिलो चोटी किशोर किशोरीहरूले सुर्तीजन्य पदार्थको सेवन गर्दा कोसँग गरे भन्ने कुरालाई निम्न स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.९ पहिलो पटक धूमपान प्रयोग गर्दाको संगत

प्रयोग गर्दाको संगत विवरण	संख्या	प्रतिशत
साथीसँग	५२	७१
एकलै	१३	१८
अन्यसँग	६	८
परिवार सदस्यसँग	२	३
जम्मा	७३	१००

अनुसन्धानमा संलग्न किशोर किशोरी मध्ये ७१ प्रतिशत पहिलो चोटि सुर्तीजन्य पदार्थहरू खैनी, चुरोट, बिँडी आदिको सेवन साथीहरूसँग गरेको पाइयो भने १८ प्रतिशतले एकलै सेवन गरेको पाइयो, ८ प्रतिशतले अन्य जो कोहीसँग सेवन गरेको पाइयो भने ३ प्रतिशतले परिवारका सदस्यहरूसँग सँगै बसेर धूमपान गर्ने गरेको पाइयो । यसरी हेर्दा सबै भन्दा धेरै साथीहरूसँग बसेर धूमपान गर्नेको संख्या सबैभन्दा धेरै रहेको पाइयो ।

४.२.६ धूमपान प्रयोगको अवस्था

धूमपान प्रयोगलाई हेर्दा कतिपयले यसलाई नियमित आदतको रूपमा अगाडि बढाइएको पाइन्छ भने कतिपयले कहिलेकाहि प्रयोग गर्ने गर्दछन् भने कतिपयले परीक्षणको रूपमा मात्र प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा देखिएको धूमपान प्रयोगको अवस्थालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१० : धूमपान प्रयोगको नियमितता

सि.नं.	धूमपान प्रयोगकर्ता	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	नियमित	५०	६८
२.	कहिले काहीं	१६	२२
३	परीक्षण	७	१०
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार नियमित धूमपान प्रयोग गर्नेको संख्या ६८ प्रतिशत देखियो त्यसैगरी २२ प्रतिशतले कहिले काहीं र रमाइलोका लागि परीक्षण गर्ने १० प्रतिशत देखियो ।

४.२.७ प्रतिदिन चुरोट प्रयोगको संख्या

धूमपान एउटा आदत भएकोले यसको प्रयोगको मात्रा व्यक्ति अनुसार फरक - फरक देखिन्छ । यस अध्ययनमा ३६ जनाले दैनिक १-४ वटा सम्म चुरोट प्रयोग गरेको देखियो त्यस्तै २० जनाले ५-७ वटा सम्म दैनिक चुरोट प्रयोग गर्ने गरेको देखियो र बाँकी १७ जनाले दिनको ७ भन्दा बढी चुरोट सेवन गर्ने गरेको पाइयो ।

४.२.८ धूमपान गर्दाको अवस्थाको अनुभूति

धूमपान प्रयोग गर्दाको अवस्थामा धेरै व्यक्तिहरूले परिपक्व, तनावबाट मुक्त, समयको सदुपयोग, आनन्द र अरु भन्दा भिन्न महशुस गर्ने गरेको पाइन्छ । अनुसन्धानमा संलग्न किशोर किशोरीहरूको अनुभूतिलाई तलको तालिकामा निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.११ धूमपान गर्दाको अवस्थाको अनुभूति

सि.नं.	अनुभूति	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	परिपक्वता	२२	३०
२.	तनावबाट मुक्त	३३	४५
३.	अरुभन्दा भिन्न	११	१५
४.	समयको सदुपयोग	७	१०
जम्मा		७३	१००

तालिका नं. ४.९ का अनुसार धूमपान गरिसकेपछि ३० प्रतिशतले परिपक्वता महसुस गर्दछन्, ४५ प्रतिशतले तनावबाट मुक्त भएको महसुस गर्छन् त्यस्तै १५ प्रतिशतले अरुभन्दा भिन्न भएको महसुस गर्दछन् भने १० प्रतिशतले समयको सदुपयोग हो भनी धूमपान सेवन गर्ने गरेको पाईयो ।

४.२.९ धूमपानले स्वास्थ्यमा पार्ने असर सम्बन्धी ज्ञान

मानवीय स्वास्थ्य अत्यन्त संवेदनशिल विषयका रूपमा रहेको पाइन्छ । धेरै स्वास्थ्य समस्याहरू, वातावरणीय सरसफाइको अभाव खानपान, जीवनशैली, दुषित पानी, वंशाणुगत अवस्था आदिका कारणले हुने गर्दछ । तिनीहरू मध्ये सुर्तीजन्य पदार्थको सेवनले समेत श्वासप्रश्वास सम्बन्धी रोगहरू क्यान्सर, क्षयरोग आदि जस्ता रोगहरू लाग्ने गर्दछन् । सुर्तीजन्य पदार्थमा निकोटिन लगायत ४ हजार भन्दा बढी शरीरलाई हानी गर्ने रसायनहरू रहेको पाइन्छ । सुर्तीले शरीरलाई पुऱ्याउने हानी सम्बन्धी ज्ञानको अवस्था यस अध्ययनमा निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१२ : धूमपानले स्वास्थ्यमा पार्ने असर सम्बन्धी ज्ञान

सि.नं.	शरीरलाई पुऱ्याउने हानी	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	थाहा छ	६५	८९
२.	थाहा छैन	८	११
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार धूमपानले हानी गर्छ भन्ने ८९ प्रतिशत पाइयो भने हानी गर्दैन भन्ने उत्तरदाताको प्रतिशत ११ रहेको पाइयो । ज्ञान भएता पनि प्रयोग गर्नेको संख्या बढी पाइयो त्यसलाई व्यवहारमा उतारेको पाइएन ।

४.२.१० धूमपान तथा सुर्ती सेवनबाट सृजित समस्या

सुर्ती तथा धूमपान सेवन स्वास्थ्यका दृष्टिकोणले निकै हानिकारक मानिन्छ । यसले शरीरका विभिन्न अङ्गहरूमा असर गर्ने र शारीरिक सक्षमता घटाउने गर्दछ । लामो समयसम्मको सेवनले विभिन्न खाले रोगहरू तथा मानसिक समस्याहरू देखा पर्दछन् । यस अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरूमा देखिएका स्वास्थ्य समस्याहरूलाई निम्न स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१३ धूमपान तथा सुर्ती सेवनबाट सृजित समस्या

समस्याहरू	संख्या	प्रतिशत
श्वासप्रश्वास सम्बन्धी	२५	३४
पेट सम्बन्धी	२०	२८
अन्य विभिन्न समस्या	१९	२६
तनाव सम्बन्धी	९	१२
जम्मा	७३	१००

माथिको चित्र अनुसार सुर्तीजन्य तथा धूमपान सेवन गर्ने व्यक्तिहरू मध्ये ३४ प्रतिशतमा श्वासप्रश्वास सम्बन्धी, २८ प्रतिशतमा पेट सम्बन्धी, २६ प्रतिशतमा अन्य विभिन्न समस्या र १२ प्रतिशतमा तनाव लगायतका समस्याहरू पाइयो ।

४.३ मद्यपान सम्बन्धी व्यवहार

मानव सभ्यताको सुरुवातसँगै अस्तित्वमा आएको पेयपदार्थ अल्कोहल, विभिन्न क्षेत्र, जात, समुदायमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय संस्कृतिमा यसलाई सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार गरिएकाले यसले हानी गर्छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि प्रयोग बढेको पाइन्छ । समाजको आधुनिकतासँगै तथा फितलो कानुनी व्यवस्थाका कारणले जाहाँसुकै, जस्तो सुकै अवस्थामा पनि रक्सीजन्य पदार्थहरू सहजै पाइने भएकाले यसको सेवन बढेको पाइन्छ । यो

अध्ययन जनजाति , दलित समुदायमा गरिएकोले यी जातीहरूमा रक्सीलाई सांस्कृतिक पेयका रूपमा स्वीकार गरिएकोले मद्यपान सेवनको व्यवहार तुलनात्मक रूपमा बढी देखिएको पाइयो ।

४.३.१ मद्यपान सेवनको प्रवृत्ति

जनजाति , दलित समुदायका किशोर किशोरीहरूमा अल्कोहलजन्य पेय पदार्थको प्रयोगको प्रवृत्ति निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.१४ : मद्यपान सेवनको प्रवृत्ति

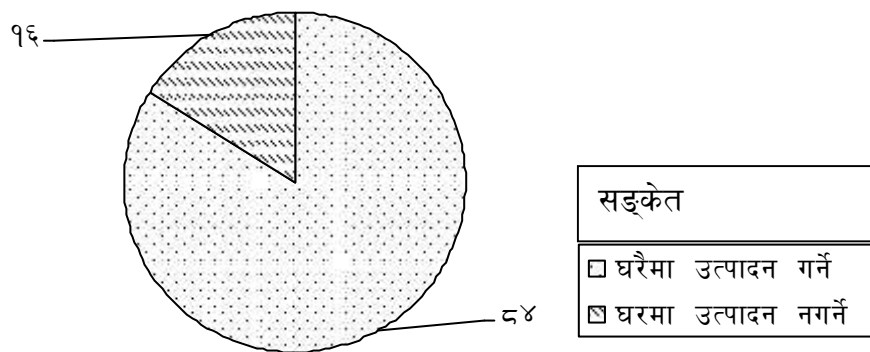
सि.नं.	मद्यपानको प्रवृत्ति	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	नियमित	४३	५९
२.	कहिलेकाहीं	१४	१९
३.	निश्चित अवसरमा	९	१२
४.	अन्य	७	१०
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार ५९ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले सधैंजसो नियमित रूपमा विभिन्न प्रकारका अल्कोहलजन्य वस्तुहरू जस्तै : जाँड, रक्सी, वियर सेवन गर्ने गरेको पाइयो । १९ प्रतिशत उत्तरतादाहरूले कहिले काहीं सेवन गरेको पाइयो भने निश्चित सामाजिक, सांस्कृतिक अवसरमा सेवन गर्ने किशोर किशोरी १२ प्रतिशत पाइए भने आकल भुक्तल सेवन गरेका किशोर किशोरीको संख्या १० प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी हेर्दा ठूलो संख्यामा किशोर किशोरीमा अल्कोहल सेवन नियमित आदतका रूपमा विकसित भएको पाइयो जसले गर्दा विभिन्न शारीरिक, मानसिक तथा स्वास्थ्य समस्याहरू किशोर किशोरीमा देखिने समस्या प्रवल रहेको छ ।

४.३.२ घरेलु मदिराको उत्पादन

उत्पादनको दृष्टिले हेर्दा मदिरा घरेलु र उद्योगहरूमा उत्पादित विभिन्न लेबल लागेको डिष्टिलरीबाट उत्पादित गरी दुई- दुई भागमा बाड्ने गरिन्छ। जनजाति समुदायमा विभिन्न सांस्कृतिक, सामाजिक अवसरहरू तथा उत्सवहरूका लागि घरेलु मदिराको उत्पादन तथा प्रयोग प्रशस्तै भएको पाइन्छ। यस अध्ययनका उत्तरदाताहरूको घरेलु रक्सी उत्पादन सम्बन्धी तथ्याङ्कलाई निम्न पाइचार्टमा देखाइएको छ :

चित्र नं. ४.२ घरेलु मदिराको उत्पादन

प्रस्तुत चित्रका अनुसार अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरू मध्ये ८४ प्रतिशतको घरमा नै रक्सी, जाँड लगायतका घरेलु मदिरा उत्पादन हुने गरेको पाइयो भने ९६ प्रतिशतको घरमा उत्पादन नहुने गरेको पाइयो।

यसरी घरैमा प्राप्त हुने घरेलु मदिराको सहजताको कारणले पनि किशोर किशोरीहरूमा मदिरा सेवनको आदत बनेको पाइन्छ।

४.३.३ मदिराका प्रकार

नेपालको फितलो कानुनी व्यवस्था तथा विविधतायुक्त सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश, गरीबी, अशिक्षा आदि जस्ता कारणले सबै ठाउँमा सबैका लागि मदिराजन्य वस्तुहरू सहज ढंगले सजिलै पाउने गरिएको छ। विभिन्न खाद्यान्न तथा फलफूललाई कुवाएर घरेलु रक्सी तथा जाँड उत्पादन गरिन्छ भने विभिन्न डिष्टिलरीहरूबाट उत्पादित तथा विदेशबाट

आयातित विभिन्न ब्रान्डका भोड्का, रम, हुइस्कि, वियर आदिहरू समेत उपभोग गरिन्छन् । यस अध्ययनमा उत्तरदाताहरूले सेवन गर्ने गरेको मदिराका प्रकारहरू निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१५ : मदिराका प्रकारहरू

सि.नं.	मदिराका प्रकार	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	घरमै बनाइएको (स्थानीय रक्सी)	३७	५१
२.	जाँड	२९	२८
३.	वियर	८	११
४.	भोड्का, रम, हुइस्कि	७	१०
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार ५१ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले घरमै बनाइएको घरेलु रक्सी सेवन गरेको पाइयो भने २८ प्रतिशतले घरेलु जाँड तथा ११ प्रतिशतले वियर र १० प्रतिशतले भोड्का, रम, हुइस्कि जस्ता पेय पदार्थहरू सेवन गरेको पाइयो । यसरी हेर्दा ठूलो संख्यामा घरेलु मदिरा सेवन गरेको पाइयो ।

४.३.४ पहिलो पटक मदिरा सेवन गर्दाको उमेर

जनजाति समुदायमा मदिरा सांस्कृतिक रूपले स्वीकार्य भएकोले किशोर किशोरीहरूले घरमा नै मदिरा सेवनको सुरुवात गर्ने प्रवृत्ति धेरै रहेको पाइन्छ । घरका वयस्कहरूले विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक उत्सवहरूमा खुल्ला रूपमा मदिरा सेवन गर्ने, तथा अतिथिहरूको सत्कारका लागि समेत मदिराको प्रयोग गर्ने भएकोले किशोर किशोरीहरूले सामान्य रूपमै यसको स्वाद लिने गरेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा परिवारका वयस्कहरूले पसल तथा अन्य ठाउँबाट मदिरा खरिद गर्न समेत केटाकेटीलाई पठाउने र हामी कहाँ जुनसुकै उमेरका जो सुकैले पनि मदिरा खरिद गर्न पाउने भएकोले सानै उमेरमा यसको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीको पहिलो पटकको अनुभवलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.१६ : पहिलो पटक मदिरा सेवन गर्दाको उमेर

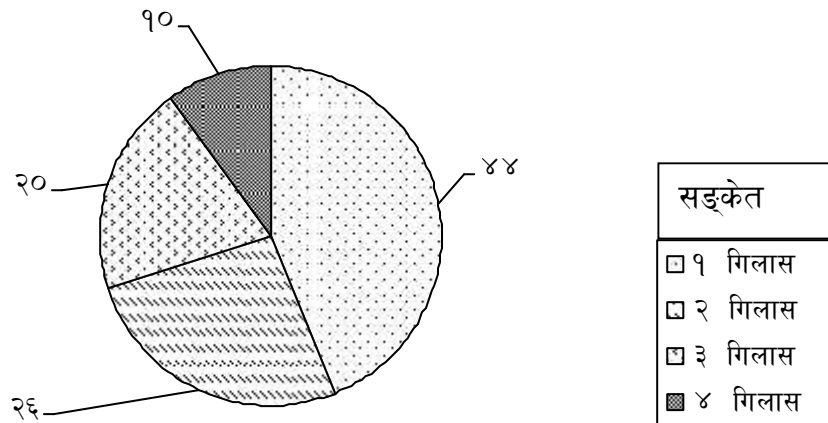
सि.नं.	उमेर	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१० वर्ष अघि	७	१०
२.	११-१४ वर्ष	३१	४२
३.	१५-१९ वर्ष	३५	४८
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार १० प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले १० वर्ष भन्दा अगाडीकै उमेरमा पहिलो पटक मदिरा सेवनको सुरुवात गरेको पाइयो । ४२ प्रतिशतले मदिराको पहिलो अनुभव ११-१४ वर्ष भित्र गरेको पाइयो भने ४८ प्रतिशतले १५-१९ वर्षको बिचमा मदिराको अनुभव गरेको पाइयो ।

४.३.५ दैनिक सेवन गर्ने मदिराको मात्रा

अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरूलाई एक पटकमा कति मात्रा मदिरा सेवन गर्छन् भनी संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई तलको पाइचार्टमा देखाइएको छ :

चित्र नं. ४.३ दैनिक सेवन गर्ने मदिराको मात्रा

माथिको तालिका अनुसार ४४ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले एक पटकमा गिलाससम्म मदिरा सेवन गर्ने गरेको पाइयो भने २६ प्रतिशतले एक पटकमा २ गिलासमा २० प्रतिशत

ले एक पटकमा ३ गिलास र १० प्रतिशतले एक पटकमा ४ गिलाससम्म मदिरा सेवन गर्ने गरेको पाइयो ।

मदिराजन्य पदार्थहरूको सेवनमा सुरु -सुरुमा यसको मात्रा कम हुने गरेता पनि आदतको रूपमा विकास हुँदै जाँदा त्यसको मात्रा र समय दुवै बढ्दै जाने गरेको पाइन्छ ।

४.३.६ पहिलो पटक मदिरा सेवन गर्दाको कारणहरू

परिवारको पारिवारिक वातावरण, शैक्षिक अवस्था, सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, साथी संगतिहरूको उपस्थिति, सामाजिक संरचना, परिवेश, व्यक्तिको विद्यालय शिक्षाको वातावरण, राज्यको कानुनी, शासकिय व्यवस्था आदि जस्ता कुराहरूले मद्यपान जस्तो बानीको विकास र व्यवहारमा किशोर किशोरीहरूको संलग्नतामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यस अध्ययनमा किशोर किशोरीहरूले पहिलो पटक मदिरा सेवन गर्नलाई उत्प्रेरित गर्ने विभिन्न कारणहरूलाई निम्न स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ :

ताकिला नं. ४.१७ पहिलो पटक मदिरा सेवन गर्दाका कारणहरू

सेवनका कारण	संख्या	प्रतिशत
साथी संगती	१५	२१
सामाजिक सांस्कृतिक कारणहरू	४२	५७
पारिवारिक प्रभाव	१२	१६
माथिका सबै	४	६
जम्मा	७३	१००

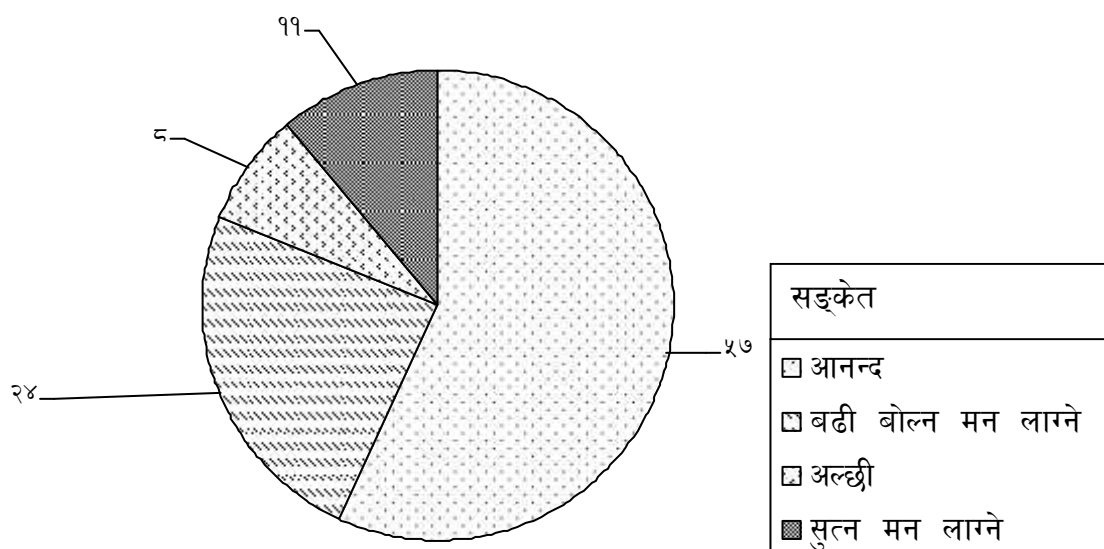
माथिको तालिका अनुसार सबैभन्दा धेरै ५७ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश तथा अवस्थाबाट उत्प्रेरित भएर पहिलो पटक मदिरा सेवन गरेको पाइयो भने २१ प्रतिशतले साथी संगतिको लहै लहैमा पहिलो पटक मदिरा सेवन गरेको पाइयो त्यस्तै १६ प्रतिशत पारिवारिक माहोलका कारणले पहिलो पटक मदिरा सेवन गरेको देखियो भने ६ प्रतिशतमा माथिका सबै अवस्थाहरू रहेको देखियो ।

यसरी हेर्दा जनजाति समाजमा सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमिले नै किशोर किशोरीहरूमा मदिरा सेवनको बानीको विकास हुने गरेको कुरालाई नकार्न मिल्दैन ।

४.३.७ मदिरा सेवन पछिको अनुभव

मदिरा एक प्रकारको नसालु पदार्थ भएकोले यसले व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक लगायत विभिन्न पक्षहरूमा परिवर्तन ल्याउने गर्दछ । मदिरा सेवन पछाडिको अवस्थामा कतिपयले आनन्द महसुस गर्दछन् भने कतिपयले निद्राको अनुभव गर्दछन् कतिपयमा बढी कुरा गर्ने गर्दछन् । यस अध्ययनमा उत्तरदाताहरूले दिएको मदिरा सेवन पछाडिको अनुभव निम्न पाईचार्टमा देखाइएको छ ।

चित्र नं. ४.४ मदिरा सेवन पछिको अनुभव

माथिको चित्र अनुसार मदिरा सेवन पछाडि ५७ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले छुट्टै प्रकारको आनन्द महसुस गर्ने गरेको पाइयो भने २४ प्रतिशतमा धेरै बोल्न मन लाग्ने तथा ५ प्रतिशतलाई अल्छी महसुस हुने र १४ प्रतिशतमा सुत्न मन लाग्ने गरेको पाइयो । मदिरा सेवन पछाडी सबैभन्दा धेरैमा आनन्दको महसुस हुने गरेता पनि व्यक्ति अनुसार यसको प्रवृत्तिमा फरक - फरक अनुभव हुने गरेको देखिन्छ ।

४.३.८ मदिरासँग सेवन गरिने अन्य खानेकुरा

जनजाती तथा दलित समुदायमा मदिराको सेवनलाई सामान्य रूपमा लिने गरेको पाइयो । मदिरा सँगसँगै अन्य खाने कुराहरूलाई सितनका रूपमा लिइने अभ्यास food behavior का रूपमा रहेको पाइयो । मासु, माछा, अण्डा, बदाम, भुजिया, भटमास, अचार, तरकारी आदि मदिरासँगै सेवन गर्ने गरेको देखियो । यस अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरूको मदिरासँगै सितनका रूपमा लिने खानेकुरा सम्बन्धी अवस्था निम्न स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१८ मदिरासँग सेवन गरिने अन्य खानेकुरा

मदिरासँग सेवन गरिने अन्य खानेकुरा	संख्या	प्रतिशत
बदाम, भटमास, अचार	३७	५१
माछा, अण्डा	१५	२१
तरकारी	१७	२३
अन्य	४	५
जम्मा	७३	१००

माथिको चित्र अनुसार ५१ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले मदिराका साथमा भुटेको भटमास, बदाम तथा अन्य अचारहरूको सेवन गर्ने गरेको पाइयो, २१ प्रतिशतले माछा, मासु, अण्डाको साथमा मदिरा सेवन गरेको पाइयो त्यस्तै २३ प्रतिशतले तरकारीको साथमा मदिरा सेवन गरेको पाइयो भने ५ प्रतिशतले त्यतिकै मदिरा सेवन गरेको पाइयो ।

४.३.९ मदिराका लागि गरिने खर्च

मदिरा सेवन लगायतका बानीले व्यक्तिको आर्थिक दायित्व समेत वृद्धि गर्ने गर्दछ । एकपटक नसाका रूपमा आदत बसी सकेपछि अल्कोहलजन्य कुराहरूमा व्यक्तिले प्रशस्तै रूपैया खर्च गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा किशोर किशोरीहरूले मदिरामा गर्ने मासिक खर्चलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.१९ : मदिराका लागि गरिने खर्च

सि.नं.	मदिरामा खर्च गर्ने पैसा प्रति महिना (रु.)	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१००० भन्दा तल	४३	५९
२.	१०००-२००० सम्म	२०	२७
३.	२०००-४००० सम्म	७	१०
४.	४००० भन्दा माथि	३	४
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार ५९ प्रतिशत किशोर किशोरीहरूले मासिक रु. १००० मदिरामा खर्च गर्ने गरेको पाइयो त्यस्तै २७ प्रतिशतले मासिक रु. १०००-२००० सम्म, १० प्रतिशतले २०००-४००० सम्म र ४ प्रतिशतले ४००० भन्दा माथि प्रति महिना मदिरामा खर्च गर्ने गरेको देखियो ।

यसरी हेर्दा किशोर किशोरीहरूले मदिरामा गर्ने खर्च उलेख्य रहेको पाइयो । यसरी गरिने अनुत्पादक खर्चले उत्पादकत्व घटाई खर्च गर्ने आदत बढाउने गरेको पाइन्छ ।

४.३.१० धूमपान तथा मद्यपानले सम्मानित गर्छ गर्दैन भन्ने सम्बन्धी धारणा

मानिसले गर्ने धेरै व्यवहारहरू उसको सामाजिक, सांस्कृतिक सम्मानसँग जोडिएको हुन्छ । यस अनुसन्धानमा उत्तरदातालाई सोधिएको धूमपान र मद्यपानले सामाजिक, सांस्कृतिक सम्मान र प्रतिष्ठा बढाउँछ कि बढाउँदैन भनी उत्तरदातालाई सोधिएको प्रश्नमा निम्न जवाफ पाइयो ।

तालिका नं. ४.२० धूमपान र मद्यपानले सामाजिक प्रतिष्ठा बढाउँछ कि बढाउँदैन

सि.नं.		प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	बढाउँछ	१८	२५
२.	बढाउँदैन	५५	७५
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार धूमपान र मद्यपानले सामाजिक साँस्कृतिक प्रतिष्ठा बढाउँछ भन्ने २५ प्रतिशत वा १८ जना पाइयो भने बढाउँदैन भन्ने ७५ प्रतिशत वा ५५ जना पाइयो । धूमपान र मद्यपानले सामाजिक, साँस्कृतिक प्रतिष्ठा बढाउँदैन भन्ने धारणा अधिकांश किशोर किशोरीमा पाइएता पनि व्यवहारमा भने मद्यपान तथा धूमपान गर्ने गरेको पाइयो ।

४.३.११ मदिरा सेवनका कारणले भएका दुर्घटना

नेपालमा हुने गरेका विभिन्न सवारी दुर्घटनाहरूका प्रमुख कारण मध्ये मदिरा सेवन गरी सवारी साधन चलाउनु पनि रहेको छ । हालैका वर्षहरूमा नेपाल प्रहरीको अगुवाईमा मदिरा रहित सवारी अभियान संचालन गरी केही हदसम्म त्यस्ता दुर्घटना कम गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ ।

जनजाति समुदायमा भोज, भतेर तथा विभिन्न चाडपर्वहरूमा मदिराको प्रयोग गरिने भएकोले मदिरा सेवन पछाडी सवारी साधन चलाउँदा साना तिना सवारी दुर्घटनाको कारण बन्न पुग्ने गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा मदिरा सेवनको कारणले कुनै सवारी दुर्घटनामा पर्नु भएको छ भनी सोधिएको प्रश्नको उत्तर निम्नानुसार पाइयो ।

तालिका नं. ४.२१ : मदिरा सेवन पछिको दुर्घटना

सि.नं.	दुर्घटनाको अवस्था	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	परेको छ	१७	२३
२.	परेको छैन	५६	७७
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार २३ प्रतिशत किशोर किशोरी मदिरा सेवन पछि सवारी चलाउँदा सानातिना कुनै न कुनै दुर्घटनामा परेको पाइयो । ती मध्ये दुर्घटनामा शरीरको अङ्गभङ्ग हुने १ जना पाइयो । स्थानीय स्तरमा हुने भोज भतेर र घरमै मदिरा सेवन गर्दा त्यसपछि सवारी नचलाउने संख्या धेरै भएकोले पनि दुर्घटना कम भएको पाइयो ।

४.३.१२ मदिरा सेवनको असर सम्बन्धी धारणा तथा अवस्था

मदिरा सेवन एउटा नसा हो । यसको सेवनले व्यक्ति, समाज, परिवार लगायतमा शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक, मानसिक तथा स्वास्थ्यजन्य समस्या देखा पर्दछन् । मदिरा सेवनकै कारणले व्यक्तिमा विभिन्न रोग जस्तै : क्यान्सर, अल्सर देखा पर्छन् भने अर्को तर्फ शारीरिक, मानसिक समस्या देखा परेका छन् ।

नसाकै कारणले कतिपय अवस्थामा मानिसले विभिन्न अपराध गर्न पुग्दछ । मदिराको लतले व्यक्तिको सम्मान र प्रतिष्ठा धुलोमा मिल्दछ, भने उत्पादकत्व समाप्त भई आर्थिक रुपमा टाट पल्टिन सक्छ ।

पारिवारीक तहमा मदिराले सुन्दर र शान्त परिवारलाई तहस नहस पार्दछ, भने परिवारमा हिंसा, अभाव र विखण्डनको अवस्था निम्त्याउँछ । समाजको शान्ति, सहयोग र प्रतिष्ठामा मदिराले विनासको बाटो देखाइदिन्छ । यस अध्ययनमा मदिराले असर पार्छ कि पादैन भनी सोधिएको प्रश्नमा सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूसँग असर पार्छ भन्ने जवाफ रहेको पाइयो ।

४.३.१३ मदिरा सेवनकर्तामा सेवन गर्न नपाउँदाको अनुभव

मदिराजन्य पदार्थ एक प्रकारको नसा भएको कारणले गर्दा यसको सेवन गर्न नपाउँदा लामो समय सेवन गर्ने र आदतको निर्माण भईसकेका व्यक्तिहरूमा विभिन्न खाले समस्याहरू देखा पर्दछन् । यस अध्ययनमा मदिरा सेवन गर्न नपाएको अवस्थामा किशोर किशोरीमा देखा परेको अवस्थालाई निम्न अनुसार स्तम्भ चित्रमा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.२२ मदिरा सेवनकर्तामा सेवन गर्न नपाउँदाको अनुभव

सेवन गर्न नपाउदाको अनुभव	संख्या	प्रतिशत
अप्टेरो अनुभव नहुने	२९	४०
शारीरिक पिडा	२४	३२
छटपटी	१५	२१
तनाव	५	७
जम्मा	७३	१००

माथिको चित्र अनुसार अल्कोहल खान नपाएको अवस्थामा ४० प्रतिशत किशोर किशोरीमा खासै कुनै समस्या देखिएन । ३२ प्रतिशतमा शारीरिक पिडाको अनुभव हुने गरेको पाइयो भने २१ प्रतिशतमा शारीरिक छटपटी हुने तथा ७ प्रतिशतमा मानसिक तनाव एवं बेचैनी हुने गरेको पाइयो ।

४.३.१४ मदिरा सेवनकर्तामा देखिएको मानसिक तनाव

मदिरामा पाइने विभिन्न रसायनहरूले व्यक्तिमा विभिन्न खाले मानसिक समस्याहरू सृजना गरेको पाइन्छ । बेचैनी , अनिद्रा, स्मरण शक्तिको ह्रास, बेहोसी जस्ता मानसिक अवस्थाहरू मदिरापानको कारणले गर्दा हुने गरेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा संलग्न किशोर किशोरीहरूमा निम्न समस्या देखिए ।

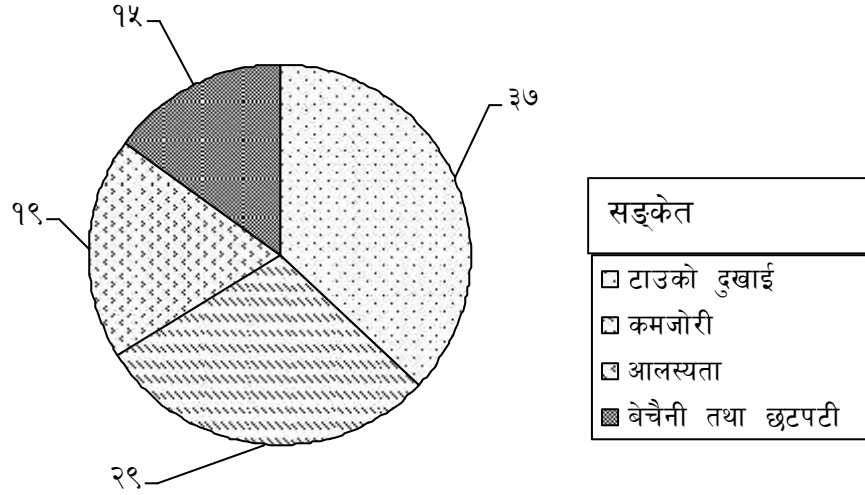
तालिका नं. ४.२३ मदिरा सेवनकर्तामा देखिएको मानसिक तनाव

सि.नं.	मानसिक अवस्था	प्रयोगकर्ताको संख्या	प्रतिशत (%)
१.	अनिद्रा	३९	५४
२.	बेहोसी	१९	२६
३.	स्मरण शक्ति ह्रास	९	१२
४.	बेचैनी तथा अन्य	६	८
जम्मा		७३	१००

माथिको तालिका अनुसार मदिरा सेवन पछाडी किशोर किशोरीहरूमा सबैभन्दा बढी अनिद्राको समस्या ५४ प्रतिशत देखियो भने २६ प्रतिशतमा बेहोसि तथा अर्ध बेहोसी र १२ प्रतिशतमा स्मरण शक्तिको ह्रास एवं ८ प्रतिशतमा बेचैनी तथा अन्य समस्याहरू देखियो ।

४.३.१५ उच्च तनावको अवस्था

चित्र नं. ४.५ उच्च तनावको अवस्था

मदिरा सेवन पछाडी किशोर किशोरीहरूमा उच्च तनावको लक्षणहरू देखिएको पाइयो । ७३ जना नमुना जनसङ्ख्यामध्ये ४८ जनामा उच्च तनावको अवस्था तथा लक्षण देखियो जसमध्ये १८ जना अर्थात ३७ प्रतिशत टाउको दुखाई, १४ जना अर्थात २९ प्रतिशतमा शारीरिक कमजोरी महसुस, ९ जना अर्थात १९ प्रतिशतमा आलस्यता र ७ जना अर्थात १५ प्रतिशतमा बेचैनी र छटपटि देखियो ।

४.४ प्रमुख प्राप्तिहरू

यस अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रमुख तथ्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- अनुसन्धानमा संलग्न उत्तरदाताहरूमध्ये सबैभन्दा बढी १९ वर्ष उमेर समूहका ४१.१० % थिए भने सबैभन्दा कम १५ वर्ष उमेर समूहका ४.११% रहेका थिए ।
- बाबुआमाको पेशागत आधारमा हेर्दा सबैभन्दा बढी दैनिक/मासिक नोकरी ३५.६१ प्रतिशत र सबैभन्दा कम व्यापार/व्यवसाय १३.७० प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- लैङ्गिक आधारमा पुरुष ७० प्रतिशत र महिला ३० प्रतिशत रहेका थिए ।

- घ) शिक्षाको दृष्टिकोणबाट हेर्दा आधारभूत तह ४१%, माध्यमिक तह ४९%, उच्च ८% किशोरकिशोरीले कुनै न कुनै तहको विद्यालय तथा उच्च शिक्षा प्राप्त गरेको पाइयो भने २ प्रतिशत साक्षर रहेको पाइयो ।
- ङ) उत्तरदाताहरूमध्ये अधिकांश हिन्दु ८२ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- च) उत्तरदाताहरूको आम्दानी १० प्रतिशतको रु. २०,००० प्रति महिना भन्दा बढी रहेको पाइयो ।
- छ) धूमपानले स्वास्थ्यमा असर गर्छ भन्ने ज्ञान ८९% उत्तरदातामा रहेको पाइयो ।
- ज) धूमपान गर्ने मध्येले सबैभन्दा बढी ४९ प्रतिशतले चुरोट प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।
- झ) धूमपान गर्नेहरूमध्ये सबैभन्दा बढी ४५ प्रतिशतले साथीभाइको लहैलहैमा लागेर गरेको पाइयो भने पारिवारिक प्रभाव २५ प्रतिशत, विज्ञापनबाट प्रभावित भएर ९ प्रतिशत र जिज्ञासा पुरा गर्न २० प्रतिशतले गरेको पाइयो ।
- ञ) धूमपान शुरु गर्दाको उमेरको हिसाबले सबैभन्दा बढी ६८ प्रतिशतले १५-१९ वर्षको उमेरमा गरेको पाइयो ।
- ट) धूमपान गर्ने मध्ये ७१ प्रतिशतले पहिलो पटक साथीसँग बसेर धूमपान गरेको पाइयो ।
- ठ) धूमपान तथा सुती सेवन गर्न मध्ये ६८ प्रतिशतले नियमित, २२ प्रतिशतले कहिलेकाँही र १० प्रतिशतले एक, दुई पटक मात्र गर्ने गरेको पाइयो ।
- ड) धूमपान र सुती सेवनको अनुभवमा ४५ प्रतिशतले तनाव मुक्त र ३० प्रतिशतले परिपक्वता महसुस गरेको पाइयो ।
- ढ) धूमपान र सुती सेवन गर्ने मध्ये सबैभन्दा बढी ३४ प्रतिशतमा श्वासप्रश्वास सम्बन्धी समस्या रहेको देखियो ।
- ण) मदिरा सेवन गर्नेहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ५९ प्रतिशतले नियमित रूपमा सेवन गर्न गरेको पाइयो । त्यस्तै १९ प्रतिशतले कहिले काँही र १२ प्रतिशतले निश्चित अवसरमा गर्ने गरेको पाइयो ।
- त) सेवन गरिने मदिरामध्ये ८४ प्रतिशत घरेलु र १६ प्रतिशत उद्योगबाट उत्पादित रहेको पाइयो ।
- थ) प्रयोग गरिने मदिराका प्रकार मध्ये सबैभन्दा बढी ५१ प्रतिशत घरमा बनाइने रक्सी र दोस्रो बढी २८ प्रतिशत घरमा बनाइने जाँड रहेको पाइयो ।

- द) सबैभन्दा बढी ४४ प्रतिशतले एक पटकमा १ गिलास मात्र मदिराको सेवन गर्ने गरेको पाइयो भने २६ प्रतिशतले एक पटकमा २ गिलास, २० प्रतिशतले एक पटकमा ३ गिलास र १० प्रतिशतले एक पटकमा ४ गिलास भन्दा बढी मदिरा सेवन गर्ने गरेको पाइयो ।
- ध) मदिरा सेवन गर्ने मध्ये सबैभन्दा बढी ५७ प्रतिशतले सामाजिक सांस्कृतिक प्रभावबाट मदिरा सेवन गरेको पाइयो ।
- न) मदिरा सेवन पछि सबैभन्दा बढी ५७ प्रतिशतले आनन्द महसुस गरेको पाइयो भने, २४ प्रतिशतलाई बढी कुरा गर्न मन लाग्ने, ११ प्रतिशतलाई सुत्न मन लाग्ने र ८ प्रतिशतलाई अल्छी लाग्ने गरेको देखियो ।
- प) मदिरा सेवन गर्दा सबैभन्दा बढी ५१ प्रतिशतले सितनका रुपमा भुटेको भटमास, बदाम, अचार खाने गरेको पाइयो । दोस्रोले २३ प्रतिशतले तरकारी र २१ प्रतिशतले माछा मासुलाई सितनका रुपमा प्रयोग गर्ने गरेको देखियो ।
- फ) मदिरा सेवन गरेकै कारणले २३ प्रतिशत उत्तरदाताहरू कुनै न कुनै सवारी दुर्घटनामा परेको पाइयो ।
- ब) मदिरा सेवनकर्ता मध्ये ३२ प्रतिशतले शारीरिक पिडा, २१ प्रतिशतले छटपटी, ७ प्रतिशतले तनावको महसुस गरेको पाइयो भने ४० प्रतिशतमा खासै अनुभव नभएको पाइयो ।
- भ) मदिरा सेवन गर्ने उत्तरदातामा मात्र ५४ प्रतिशतमा अनिद्रा, २६ प्रतिशतमा बेहोस, १२ प्रतिशतमा स्मरण शक्तिको ह्रास र ८ प्रतिशतमा बेचैनीको अनुभव रहेको पाइयो ।
- म) मदिरा सेवन पछि ३७ प्रतिशतमा टाउको दुखाइ, २९ प्रतिशतमा कमजोरी, १९ प्रतिशतमा आलस्यता र १५ प्रतिशतमा बेचैनीको अवस्था महसुस गरेको पाइयो ।

परिच्छेद पाँच : सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू

५.१ सारांश

नेपाल बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातिय विविधतायुक्त समाज हो । विविधतायुक्त सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश भएकाले यहाँको चालचलन, रितिरिवाज, चाडपर्व, संस्कार आदिमा प्रसस्तै भिन्नता रहेको पाइन्छ । नेपालमा ८४ भन्दा बढी जनजाति समूह छन् । वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा अन्तर्गत तयार पारिएको यस अनुसन्धानमा धरान - १६ स्थित नौलो बस्ती र सिमाना टोलका जनजाति तथा दलित समूदायका किशोरकिशोरीहरूमा धूमपान तथा मद्यपान सम्बन्धी ज्ञान, धारणा एवं व्यवहार र धूमपान, मद्यपानले पारेको शारीरिक, मानसिक सम्बन्धी असरहरूको अध्ययन गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको थियो । यस क्षेत्रबाट १५ देखि १९ वर्षसम्मका ७३ जना किशोर किशोरीहरूलाई हिउँदकै नमूनाका आधारमा छनोट गरियो । छनोटमा त्यस्ता किशोरकिशोरीलाई पारिएको थियो जो मद्यपान तथा धूमपान गर्ने गर्दथे । व्यवस्थित अन्तर्वार्ता सूचीका आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको हो । यस अध्ययनमा मुलत अध्ययनसँग सम्बन्धित विषयमा उत्तरदाताहरूबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । संकलन गरिएका तथ्याङ्कलाई व्यवस्थित, सम्पादन, तालिकीकरण, प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरी शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

सुर्तीजन्य पदार्थ तथा मदिरा सेवनले व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक सबै पक्षमा नकारात्मक असर पार्ने गर्दछ । यस अध्ययनमा समावेश गरिएका १५-१९ उमेर समूहका जनजाति र दलित समूदायका किशोर किशोरीहरूमा धूमपान तथा सुर्तीजन्य पदार्थको सेवनले विभिन्न खाले समस्या सृजना गर्दछ भन्ने ज्ञान रहेको पाइयो ।

मदिरा तथा सुर्तीजन्य पदार्थको सेवनले नकारात्मक असर पार्छ भन्ने चेतना हुँदाहुँदै पनि विभिन्न कारणले यसको सेवन गर्ने गरेको पाइयो । सुर्तीजन्य पदार्थको सेवनमा साथी समूह संगको उठवस महत्वपूर्ण कारण देखियो भने मदिराजन्य पदार्थको सेवनमा सामाजिक, सांस्कृतिक पक्ष (५७ प्रतिशत) जिम्मेवार देखियो ।

फितलो कानुनी प्रावधान सार्वजनिक स्थानमा धूमपान गर्नेलाई कानुनले नजिर गरे पनि कारवाहीको दायरामा नल्याउनु साथै सबै ठाउँमा यस्ता कुरा सजिलै किन्न र प्रयोग गर्न पाउनुले धूमपान घटेको पाइएन ।

जनजाति समुदायमा मदिराजन्य कुरालाई साँस्कृतिक पेयका रूपमा लिने गरेको कारणले किशोर किशोरीहरूमा घरेलु रक्सी, जाँड सेवन गर्ने कुरा प्रसस्तै पाइयो । बजारमा समेत सजिलै खरिद गर्न पाइने तथा उपभोग गर्ने पाइने भएकाले समेत मदिराजन्य पदार्थको सेवन धेरै रहेको पाइन्छ ।

५.३ सुभावहरू

५.३.१ नीतिगत सुभावहरू

- क) सुर्तीजन्य पदार्थ तथा मदिराजन्य पदार्थको बिक्री वितरणमा उच्च कर लगाउने ।
- ख) सार्वजनिक स्थलमा मदिराजन्य पदार्थको सेवनमा पुर्ण रोक लगाउने ।
- ग) घरेलु मदिरा उत्पादन, बिक्री वितरणमा रोक लगाउने ।
- घ) पत्रपत्रिका होर्डिङ् बोर्ड आदिमा हुने सुर्ती, चुरोट, मदिराको विज्ञापनमा पूर्ण रूपमा रोक लगाउने ।
- ङ) मदिरा तथा धूमपान र सुर्तीजन्य पदार्थको बिक्री वितरण खरिदका लागि निश्चित समय, स्थान र उमेर तोक्ने ।
- च) मदिरा तथा धूमपान रहित गाउँ, नगर तथा जिल्ला घोषणा गर्ने नीति ल्याउने ।

५.३.२ कार्यान्वयनका लागि सुभाव

- क) धूमपान, मद्यपानबाट ग्रसित किशोर किशोरीलाई सृजनात्मक कार्यमा लगाउने;
- ख) किशोर किशोरीहरूलाई जीवनोपयोगी सीपको तालिम दिई जीवनप्रतिको आशा जगाउने ।
- ग) धूमपान र सुर्ती सेवन एवं मद्यपानलाई रोकन बनाइएका कानूनको पूर्ण पालना गराई कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने;
- घ) धूमपान र सुर्ती सेवन एवं मद्यपानले पार्ने असरका विषयमा विभिन्न प्रचारमूलक श्रव्य, दृष्य सामग्री निर्माण गरी रेडियो, टेलिभिजन, अनलाईन, पत्रपत्रिकाबाट प्रसारण, प्रकाशन गर्ने;

- ड) विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू विद्यालय, समुदायमा संचालन गर्ने ।
- च) मदिरा तथा धूमपान रहित गाउँ, नगर तथा जिल्ला घोषणा गरिएका क्षेत्रको सुक्ष्म अनुगमन गर्ने र पूर्ण पालना भएको क्षेत्रलाई पुरस्कृत गर्ने ।
- छ) सुर्तीजन्य पदार्थ धूमपान र मद्यपानले पुऱ्याउने हानीका विषयमा चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने र समुदायका सबै व्यक्तिहरूलाई कार्यक्रममा शरीक हुनका लागि अनुरोध गर्ने ।
- ज) धूमपान र मद्यपानका लतमा लागेका व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो लतबाट छुट्याउन पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

५.३.३ अनुसन्धान तहका लागि सुझाव

- क) यस अध्ययनले ग्रामीण समुदायको स्वास्थ्य र पारिवारीक जीवनसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- ख) स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनामूलक पाठ्यक्रम/कार्यक्रम निर्माण गर्न शिक्षा सम्बन्धी नीति निर्माताहरूलाई सहयोग गर्दछ ।
- ग) विभिन्न विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नको लागि यो अध्ययन क्षेत्र प्रभावकारी अध्ययन स्थल हुने देखिन्छ ।
- घ) NGO, INGO लाई सुर्ती तथा मदिराजन्य पदार्थहरूको सेवन विरुद्धका कार्यक्रमहरू निर्माण तथा सञ्चालनमा सघाउ पुऱ्याउने छ ।
- ड) यस पछिका अध्ययनकर्ताहरूलाई यस शोधपत्रले सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा सहयोग पुऱ्याउने छ ।

अनुसूची - १

अन्तर्वार्ता सूची (प्रश्नहरू)

उत्तरदाताको नाम (ऐच्छिक) :

शैक्षिक योग्यता :

जिल्ला :

उमेर :

नगरपालिका:

लिङ्ग :

परिवारको मुख्य पेशा परिवार संख्या :

धर्म :

१. तपाईंको परिवारको मासिक आम्दानी कति छ ?

क) रु. १०,००० भन्दा कम

ख) रु. १००००-रु.१५००० सम्म

ग) रु. १५,०००-२०,००० सम्म

घ) रु. २०,००० भन्दा बढी

२. तपाईं पाहुनाको सत्कार कसरी गर्नुहुन्छ ?

क) मदिरा दिएर

ख) जुस तथा अन्य चिसो पेय दिएर

ग) चिया दिएर

घ) चुरोट दिएर

३. तपाईं सुती सेवन तथा धुम्रपान गर्नुहुन्छ ?

क) गर्छु

ख) गर्दिन

४. यदि गर्नुहुन्छ भने के गर्नुहुन्छ ?

क) चुरोट

ख) विडी

ग) खैनी

घ) अन्य

५. तपाईंले कति वर्ष देखि सुती/धुम्रपान गर्न थाल्नु भयो ?

क) १०-१४ वर्ष

ग) १५-१९ वर्ष

६. तपाईले सुती सेवन/धुम्रपान गर्नुको कारण के थियो ?
- क) साथीभाइको संगत ख) पारिवारिक प्रभाव
- ग) विज्ञापन घ) जिज्ञासा
७. तपाईले पहिलोचोटी कोसँग सुती सेवन/धुम्रपान गर्नुभयो ?
- क) साथीसँग ख) परिवारका सदस्यसँग ग) एक्लै
८. तपाई सुती सेवन/धुम्रपान कतिको गर्नुहुन्छ ?
- क) नियमित ख) कहिलेकाँहि ग) एक, दुई पटक
९. तपाई प्रतिदिन सुती/धुम्रपान सेवनमा कति खर्च गर्नुहुन्छ ?
- क) रु. ५ भन्दा कम ख) रु. ६-१० ग) रु. ११-१५ घ) रु. १६ भन्दा बढी
१०. तपाईले सुती/धुम्रपानले स्वास्थ्यमा हानी पुऱ्याउँछ भन्ने थाहाँ छ ?
- क) छ ख) छैन
११. तपाईले सुती सेवन/धुम्रपानले स्वास्थ्यमा असर पुऱ्याएको महसुस गर्नु भएको छ ?
- क) छ ख) छैन
१२. यदि छ भने कुन प्रकारको समस्या अनुभव गर्नु भएको छ ?
- क) स्वासप्रस्वास सम्बन्धी समस्या ख) पेट सम्बन्धी समस्या
- ग) बेचैनी घ) अन्य
१३. सुती तथा धुम्रपान गर्दा तपाईले कस्तो अनुभव गर्नु हुन्छ ?
- क) परिपक्क भएको ख) तनावबाट मुक्त भएको
- ग) अरुभन्दा भिन्न घ) समयको सदुपयोग
१४. तपाई एक दिनमा कति पटक सुती सेवन अथवा धुम्रपान सेवन गर्नुहुन्छ ?
- क) १-३ पटक ख) ४-७ पटक ग) ८-१० पटक घ) सो भन्दा बढी

१५. तपाईं मदिरा सेवन गर्नु हुन्छ ?

क) गर्छु ख) गर्दिन

१६. यदि गर्नुहुन्छ भने कतिको गर्नु हुन्छ ?

क) प्रायजसो नियमित ख) कहिलेकाहिँ

ग) निश्चित अवसरमा घ) एक दुई पटक मात्र

१७. तपाईंको घरमा घरेलु मदिरा बनाइन्छ ?

क) बनाइन्छ ख) बनाइदैन

१८. तपाईं प्रायजसो कस्तो प्रकारको मदिरा पिउनु हुन्छ ?

क) घरमा बनाइएको रक्सि ख) जाँड

ग) वियर घ) भोडका, रम, हुइस्कि आदि

१९. तपाईं पहिलो चोटि मदिरा सेवन गर्दा कति वर्षको हुनुहुन्थ्यो ?

क) १० वर्ष भन्दा कम ख) ११-१४ वर्ष ग) १५-१९ वर्ष

२०. तपाईं एक पटकमा कति मदिरा ल्याउनु हुन्छ ?

क) १ गिलास ख) २ गिलास ग) ३ गिलास घ) ४ गिलास

२१. तपाईं मदिरा कहाँ पिउनु हुन्छ ?

क) घरमा ख) पसलमा/भट्टिमा ग) अन्य

२२. तपाईंले कोबाट प्रभावित भएर पहिलो पटक मदिरा पिउनु भयो ?

क) साथीसंगीको लहैलहै ख) सामाजिक सांस्कृतिक प्रभाव

ग) परिवारका सदस्य घ) अन्य

२३. मदिरा सेवन पछाडी तपाई कस्तो अनुभव गर्नुहुन्छ ?
- क) आनन्द ख) आलश्य ग) कुरा गर्ज् मन लाग्ने घ) निन्द्रा लाग्ने
२४. तपाई मदिरासँग सितनका रुपमा के लिनु हुन्छ ?
- क) माछा, मासु, अन्डा ख) तरकारी ग) भटमास, बदाम, अचार घ) अन्य
२५. तपाई मदिरामा मासिक कति खर्च गर्नुहुन्छ ?
- क) १००० सम्म ख) १०००-२००० सम्म
- ग) २०००-३००० सम्म घ) ३००० भन्दा माथि
२६. धुम्रपान तथा मद्यपान गर्ने व्यक्तिलाई समाजले सम्मान गर्दछ ?
- क) गर्छ ख) गर्दैन
२७. मदिरा सेवन पछाडी तपाई कुनै दुर्घटनामा पर्नु भएको छ ?
- क) छ ख) छैन
२८. मदिरा पछाडी तपाईमा कुनै स्वास्थ्य समस्या देखिएको छ ?
- क) छ ख) छैन
२९. यदि छ भने कस्तो समस्या देखा परेको छ ?
- क) शारीरिक पीडा ख) छटपटि ग) तनाव घ) कुनै अनुभव छैन
३०. मद्यपान, धुम्रपानले तपाईमा कुनै मानसिक तनाव देखिएको छ ?
- क) छ ख) छैन
३१. यदि देखिएको छ भने कस्तो प्रकारको देखिएको छ ?
- क) बेहोसी ख) अनिन्द्रा ग) स्मरण शक्ति ह्रास घ) अन्य

सन्दर्भ-सूची

- आचार्य, के.पि. (२००९), *सामुदायिक स्वास्थ्य*, किर्तीपुर : दिक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, जि.पि. (२००९), *पदमपुर गा.वि.स.को सुर्ती सेवन सम्बन्धी एक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्वास्थ्यसँग सम्बन्धी प्रतिवेदन, राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान केन्द्रद्वारा
संचालित ।
- आचार्य, सूर्य (२००९), *पाल्पा जिल्लामा किशोर किशोरीहरूमा धुम्रपान तथा मध्यपान
सम्बन्धी ज्ञान तथा प्रयोगको अवस्था*, काठमाण्डौ : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गौरी, सुरेन्द्र (२०५८), *आधारभूत स्वास्थ्य विज्ञान*, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- जोशी, रश्मी (२००७), *किशोर किशोरीहरूमा धुम्रपानको लत*, कान्तिपुर दैनिक ।
- थापा, एच. (२००५), *सुर्ती तथा सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोग*, काठमाण्डौ : स्वास्थ्य शिक्षा
विभाग, शारीरिक र जनसंख्या शिक्षा त्रिभुवन विश्वविद्यालय किर्तीपुर ।
- देवकोटा, भिमसेन (२०५४), *नेपाल स्वास्थ्य सेवा सस्थ्य समस्याहरू*, काठमाण्डौ : रत्न
पुस्तक भण्डार ।
- निरौला, एच.आर. (२००४), *सुनसरी जिल्लाका महिलाहरूमा सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोग र
असर*, स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान धरान नेपाल ।
- नेपाली बृहत शब्दकोश (२०६७) : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेपाल सरकार (२०६८), *चुरोट, रक्सी र लागू पदार्थ* : किशोरकिशोरीहरूका प्रजनन् स्वास्थ्य
सम्बन्धी जिज्ञासा पुस्तिका, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, टेकु, काठमाण्डौ ।
- नेपाल सरकार (२०७०), *शिक्षक निर्देशिका*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, काठमाण्डौ ।

बरुवाल र साथीहरु (२०६६), *स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा कक्षा १२*, काठमाडौं : कामक्ष प्रकाशन ।

राजभण्डारी (२०७०), *सामाजिक अपराध सम्बन्धी एक अध्ययन*, काठमाण्डौ, नेपाल ।

विश्व विकास संगठन (२०१४), *विश्व विकास प्रतिवेदन*, काठमाण्डौ : अथर ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००२), *विश्व स्वास्थ्य प्रतिवेदन*, काठमाण्डौ : अथर ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००४), *विद्यालय वर्गका केटाकेटीहरूको स्वास्थ्य सम्बन्धी व्यवहार, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदन २००१/०२ को सर्वेक्षण* ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००५), *सामुदायिक स्वास्थ्य सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल* ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००८), *विश्व स्वास्थ्य प्रतिवेदन*, काठमाण्डौ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (२००७), *युवाहरूमा अल्कोहलको प्रयोग*, विश्व स्वास्थ्य प्रतिवेदन, अङ्क ९४ ।

शर्मा, एस.पि. (२००४), *कैलाली ६ मुनुवा समुदायमा थारु महिलामा मद्यपान सेवन सम्बन्धी प्रयोगको अवस्था* ।

